

CUMHURİYETİN İLK YILLARI

İsmet İnönü'nün Hatıraları

CUMHURİYETİN İLK YILLARI I (1923-1938)

Nurer Uğurlu başkanlığında bir kurul tarafından hazırlanmıştır.

Dizgi - Baskı - Yayımlayan:

Yenigün Haber Ajansı

Basın ve Yayıncılık A.Ş.

Ekim 1998

CGAZETESİNİN OKURLARINA ARMAĞANIDIR.

(ANKARA'NIN BAŞKENT OLUŞU
CUMHURİYETİN KARŞILAŞTIĞI İLK MESELE)

İÇİNDEKİLER

ANKARA'NIN BAŞKENT OLUŞU

İç Siyaset Gelişmeleri	13
Rauf Bey'in Tutumu	14
Hariciye Vekili Oluyorum	15
Ankara'nın Hükümet Merkezi Olması İçin Takrir	17
Bütün Şartlar Ankara'nın Aleyhine	22
Ankara'da İlk Sefarethaneyi Ruslar Yaptı	24

ATATÜRK İLE İHTİLAFA DÜŞENLER

Ankara Hükümet Merkezi, Sıra Cumhuriyetinde	25
Atatürk ile İhtilafa Düşenler	27
Cumhuriyetin İlanına Varan Hükümet Buhranı	30
Cumhuriyet Fikri	32
Biz Memleketi Kurtarmaya Çalışırken	33

CUMHURİYETİN İLK KARŞILAŞTIĞI MESELE

CUMHURİYETİ ERKEN BULANLAR

İlk Cumhuriyet Hükümetini Kurdum	39
----------------------------------	----

Cumhuriyetin İlanı Üzerine İlk Çatışma	40
Rauf Bey'in Açıkça Konuşmasını İstiyorum	42
Rauf Bey'in Atatürk'ten Uzaklaşması	44
HİLAFETİN KALDIRILMASI	
Hilafet Hepimizde Ciddi Endişe Yaratıyordu	47

1924 ANAYASASI

Eğitim Birliğini Sağlayacak Kanun	51
Kumandanların Yarattığı Buhran	53
Kumandanlar Direnmek İstedi	55
CHP'nin Kuruluşu	57
Terakkiperver Fırka ve Halk Partisi	60
Atatürk Kalacakları, Gidecekleri Ayırıyor	63

ŞEYH SAİT İSYANI

İsyan Süratle Genişliyor	65
Takriri Sükûn Kanunu	67
İsyan Elazığ'a Dayandı	68
Şeyh Sait Yakalandı	70
İsyanın Sebepleri	71
Terakkiperver Fırka'nın Kapatılması	74
İhtiyatlı Olmak	76
Mücadele Ölçsüz Olmuştur	77
Herkes Tarih İçinde Yerini Muhafaza Edecektir	77

1925 SENESİNİN ÖNEMLİ İŞLERİ

Fes, Kalpak Münakaşası	81
------------------------	----

1926 SENESİNİN ÖNEMLİ OLAYLARI

İzmir Suikastı	85
"Vaziyet Çok Ciddidir"	87
Rauf Bey Suikastı Sezmiş olabilir	90
Kara Kemal İntihar Ediyor	93
Her Dönemekte Bir Baskın	94
Suikasta Karışan Başlıca İttihatçılar	94
Reformlardan Endişeye Kapıldılar	98

YENİ İNKILAPLAR

Medeni Kanun 101

Harf İnkılabı 102

1930'UN EN BÜYÜK HADİSESİ

Serbest Fırka 109

Müşterek Meselemiz 110

Atatürk Fethi Bey'in Teklifini Reddetti 112

Atatürk "Bitaraf Değilim" Diyor 114

İktidar Değişmesi Endişe Duyulacak Bir Şey Değildir 117

İktidarı Bırakabilirdik 118

Birçoğu Tekrar Halk Partisi'ne Girdi 119

Fethi Bey'le İhtilafımız Olmamıştı 120

DIŞ POLİTİKADA ÖNEMLİ MESELELER

Musul Meselesinde Karşılıklı Görüşler 121

Sovyet Rusya Karışmıyor 122

Yunanlılarla İhtilaf Çıkıyor 123

Mübadele Meselesi 124

Türkler Hicrete Mecbur Bırakıldı 126

Dostluk Arzusu Çekişmelere Hâkim Oldu 127

VENİZELOS ANKARA'YA GELDİ

Uzun Süren Düşmanlık 129

Yunanistan'a Gidiyorum 131

Venizelos'a "Her Şey Bozuluyor" Dedim 133

Balkan Paketi'nin İlk Tohumları 134

Balkan Paketi Meselesi 135

RUSYA SEYAHATI

Türkiye - Sovyet Rusya ilişkileri 137

Silahsızlanma Konferansına Katıldık 138

Rusların Israrı 139

Görüşmeler 140

Nezakete Gösterisi 141

Sıkıntı İçindeydiler 141

Müzakereler Sonuçlanıyor 142

Stalin'le Görüşmelerimiz Sürüyor 143

Sözü, Balkan Paketi'na Getirdim	144
Stalin, Müdahale Ediyor	144
Stalin Konuşurken Litvinof Ölecekti	145
Parayı Nereden Buluyorsunuz?	148
Leningrad'a Gittik	149
Bizimle İhtilafa Girmek İstemiyorlardı	150
Tahminimde Aldandım	151
Stalin'e Koyduğum Teşhis	152
Mareşal Voroşilof'un Türkiye'yi Ziyareti	153

ANKARA'NIN BAŞKENT OLUŞU

İç Siyaset Gelişmeleri

Ankara'ya 13 Ağustos'ta geldim. Başta Atatürk olmak üzere kalabalık bir grup tarafından muhabbetle karşılandım ve Atatürk'ün evine misafir edildim. Nisan ayından beri memleketten uzak kalmıştım. İç siyaset gelişmelerini, Ankara'da olup bitenleri bilmiyorum. Gelir gelmez öğrendim ki, ertesi gün, yani 14 Ağustos'ta yeni hükümet teşekkül edecektir. O zamana göre hükümet üyeleri tek tek Meclis'ten seçiliyor. Ben Lozan'ın ikinci safhasına gittiğim zaman, Türkiye Büyük Millet Meclisi, vazifesinin hitam bulduğunu kabul ederek yeni seçimlerin yapılmasına karar vermişti. Lozan dönüşü İkinci Büyük Millet Meclisi'ni toplanmış ve çalışmalara başlamış halde buldum. Birinci Meclis çok çetin, çalışılması güç bir Meclis'ti. Atatürk'ün şahsına ve Atatürk idaresine açıktan muhalefet edenler, koyu muhalifler bu Meclis'te "İkinci Grup" adı ile teşkilatlı olarak bulunuyorlardı. Yeni Meclis'te İkinci Grup'a mensup olanlardan kimse yoktu. Lozan dönüşü, kısa zamanda gördüm ki, Meclis'te açık bir muhalefet henüz yoktur. Bu ilk günlerde muhalefetin nereden çıkacağını, ne şekilde meydana çıkacağını kimse bilmiyordu. Tabiatıyla ben de bilmiyorum. Görünüşe bakarak ben, Meclis'ten ileri bir muhalefetin çıkacağını zannetmiyordum. Fakat Atatürk hadiseleri, bir muhalefetle karşılaşılacak fikriyle takip ediyor halde idi. Atatürk, bizim düşündüklerimizi biliyorlar, bunlara mani olmak için orduda ve Meclis'te tertip almak niyetindedirler, kanaatinde idi.

Rauf Bey'in Tutumu

Ankara'ya döndüğüm zaman, Atatürk'ün etrafındaki hava, ilk gecesinde, bütün tafsilatıyla anlaşılacak bir halde değildi. Ama, Lozan müzakerelerinin son günlerinde Rauf Bey'le aramızda geçen münakaşa hatıraları malumdur. Ben geldiğimde, Rauf Bey Ankara'da yoktu. Daha önce Ankara'dan ayrılmış. Bunun bıraktığı bir uzaklık - küskünlük demeye dilim varmıyor- ve kırgınlık havası hiss olunuyor. Üzerinde ehemmiyetle durulan, etrafıyla konuşulan bir mesele yok gibi. Böyle umumi olarak bir nahoş hava var. Bu ilk gecenin benim dikkatimi çeken havadisi, ertesi gün hükümet teşekkül edecek. Lozan Muahdesi'nin bir an evvel Meclis'çe tasdiki zihnimi en ziyade meşgul eden mesele. Bunun için, hükümetin teşekkülü esnasında Ankara'ya gelmiş olmayı, memnuniyet verici bir hadise olarak karşıladım.

Ben gelmeden evvel, Atatürk ile Rauf Bey ve diğer arkadaşlar arasında, yeni teşekkül edecek hükümet üzerinde ve genellikle memleket idaresinde kimlerin söz sahibi olacağı, arkadaşların hangi vazifeleri yükleneceği mevzuunda etraflı görüşmeler olmuş. Bilhassa Rauf Bey ile Ali Fuat Paşa, Atatürk'le konuşurken, sulh muahdesinden sonra kurulacak idarenin mekanizması üzerinde fikir teatisinde (alışverişinde) bulunmuşlar.

Rauf Bey, Atatürk'e, beni karşılamak istemediğini, bunun için Ankara'dan ayrılmak mecburiyetini hissettiğini söyleyerek izin istemiş ve ısrar etmiş. Bu arada, kurulacak idare mekanizması ile alakalı olarak tavsiyelerde bulunmuş. Fikirlerini söylemiş. Rauf Bey'in ehemmiyetle belirtmeye çalıştığı hususlar şunlardır: Devlet başkanlığı makamı takviye edilmelidir. Atatürk kurulmakta olan partinin başına geçmemelidir. Yalnız devlet reisi olarak kalmalı, partiler ve şahıslar üzerinde hakemlik yapabilecek durumda bulunmalıdır.

Rauf Bey, parti başkanlığının Atatürk'ün prestijini yıpratacağını da sözlerine ilave etmiş.

Ali Fuat Paşa'nın da kendisine mahsus fikirleri ve endişeleri var. Bunları Atatürk'e açıyor, Milli Mücadele esnasında her arkadaşın, kendisine düşen vazifeyi büyük bir gayretle yaptığını söyledikten sonra soruyor:

"Senin şimdi 'apôtre'ların kimlerdir?"

Atatürk cevap veriyor:

"Memleket ve millete kimler hizmet eder ve hizmet ve liyakat kudretini gösterir ise, 'Apôtre' onlardır."

Lozan'dan döndüğüm zaman, bunlardan haberim yoktu. Atatürk de gelir gelmez bana böyle bahisler açmadı. Zaten benim o zaman meşgul olduğum, zihnimi birinci derecede işgal eden mesele, hemen ertesi gün hükümet teşekkül edecek ve muahede (antlaşma) bizim Meclis'te tasdik olunup (onaylanıp) çıkacak. Düşündüğüm bu. Atatürk ile arkadaşlar arasında cereyan eden görüşmelere ben zamanla muttali (bilgi edinmiş) oldum. Bunların bir kısmını Ankara'ya dönüşümde hemen yakında öğrendim, bir kısmını seneler geçtikten sonra her birinin yazdıkları hatıralardan öğrendim.

Hariciye Vekili Oluyorum

Ertesi günü Ali Fethi Bey'in başkanlığında hükümet teşekkül etti. Ben Hariciye Vekilliği'ni deruhte ettim (üzerime aldım). İlk işim muahedenin Meclis'ten geçirilmesini hazırlamak oldu.

Lozan Muahedenamesi ile buna bağlı on beş mukavelename ve senedin Meclis'çe kabul ve tasdikine dair bir kanun tasarısı hazırladık. Tasarı 15 Ağustos günü Vekiller Heyeti'nden geçti ve Meclise'e sevk edildi. Hariciye Encümeni'nde görüşüldükten sonra, 21 Ağustos günü Meclis umumi heyetine geldi. Muahedeyi 21-23 Ağustos günleri Meclis'ten geçirdik.

Muahedenin tasdiki esnasında muhalif oy verenler 14 kişidir. Bu muhalif oyların önemli bir kısmı, Lozan Muahedesi ile birtakım arzuların tahakkuk ettirilmemiş (gerçekleştirilmemiş) olduğunun tescili manasına siyasi bir iyi niyetin ifadesini taşıyor. Muhalif oy verenlerin bir kısmı muahedeyi ciddi olarak eksik görmüş olabilirler. Ama, benim kanaatimce, menfi oy sahiplerinde umumi olarak iyi niyetler hâkimdir. Biraz daha teferruata girersek, muahedeye karşı muhalif tavır takınanlardan bazılarının, kendi bölgeleri ile ilgili arazi meselelerinden memnun kalmadıklarını görürüz. Mesela Trakya meselesinde çok çabaladığımız halde, Batı Trakya üzerinde aradığımız neticeyi alamadığımız ve sonra Doğu Trakya'nın Edirne tarafındaki hududu istenilen şekilde düzeltemediğimiz, arzu ettiğimiz kadar netice elde edemediğimiz için Trakya bölgesi mebuslarının

muahedeye muhalif kalmaları, bu duruma karşı fikirlerinde ısrar ettiklerinin ifadesi sayılır. Netice olarak diyebilirim ki, bu menfi oyların çalışmaya, esere ve neticeye temelden ve büyük ölçüde bir mukavemet manasını tazammun etmediği kanaatindeyim. Sağlam kanaatim budur. Gerçi o zaman meclislerin asıl fikirlerini anlayacak fazla bir tecrübem olmadığı gibi, iştigalim de yok. Meclis'le iştigal etmemişim. Arkadaşlarla pek seyrek görüşüyoruz. Meclis'in havasını tam bilmiyorum. İçten içe neler düşünüldüğünü, ne kadar münakaşalar olduğunu keşfedecek bir durumda değilim. Ama muahedenin tasdiki esnasında, umumi olarak Meclis, bana teveccüh (yakınlık) göstermiştir.

İleride anlatacağım siyasi gelişmelerin, siyasette belirecek buhranların daha iyi anlaşılabilmesine yardımcı olur kanaati ile, şu anda hatırıma gelen bir görüşmeyi nakledeceğim.

Meclis'te muahedenin tasdiki üzerinde müzakereler devam ediyor. Kalktım, muahedeyi anlattım. Her yönü ile etraflıca söyledikten sonra, gerek burada muharebe esnasında, gerek muharebeden sonraki zamanlarda ve hususiyle Lozan Sulh Muahedesi zamanında, murahhas heyeti reisi olarak Atatürk'ten gördüğüm yardımları, hissettiğim gibi dile getirdim. Kürsüden indikten sonra, bir ara, Kâzım Karabekir Paşa ile yalnız olarak bulunduğumuzu hatırlarım. Karabekir Paşa, Lozan Muahedesi'ni ve muahedenin tasdikini vesile ederek, yapılan bütün işlerin Atatürk'ün üzerinde toplanmasına sebep olduğumu bir römark olarak söylemiştir.

Ankara'nın Hükümet Merkezi Olması İçin Takrir

Ben Lozan'dan dönerken, zihnimde, muahedenin bir an evvel tasdikinden başka, sûretle hallolunacak iki mesele ile gelmiştim. Muahede tasdik olundu. Şimdi bundan sonraki günleri takip edelim. İstanbul 2 Ekim'de tahliye edilmeye başlandı ve Türk kuvvetleri İstanbul'a girdiler. Bu suretle Ekim başlarında bütün memleket işgalden fiilen kurtulmuş ve milli idareye geçmiş bulunuyordu. 6 Ekim'de İstanbul'un tahliyesi bittikten sonra, Ankara'nın hükümet merkezi olması için takrir verişime geliyorum (bkz. Ek: 5). Ben Ankara'nın hükümet merkezi olmasını dışarıda bulunduğum zamanlar ilk ihtiyaçlardan biri olmak üzere teşhis etmiştim. Yani daha

Lozan'da iken bu kanaati besliyorum. Zihnimde süratle hallolunacak meselelerden biri bu. diğeri devletin şeklinin tespitidir. Devletin şekli Cumhuriyet. Bunun da bir an evvel takarrür etmesini devletimiz için acil meselelerden, acil ihtiyaçlardan sayıyorum. Nitekim, Ali Fuat Paşa (Cebesoy) benim zihnimdeki bu meseleleri o zaman fark etmiş ve hatıralarında dile getirmiştir. (*) Ali Fuat Paşa bu teşhisi koymuş. doğrudur. Lozan'dan bu kanaatle geldim.

İstanbul'un tahliyesi 6 Ekim'de bitti. Ben, Malatya mebusu olarak bir takrir (önerge) hazırladım. 14 arkadaşşıma takriri imzalattım ve Meclis'e verdim. Tabii Atatürk ile mutabıkız. Takriri ben vereceğim, bunu müdafaa edeceğiz. Bu takriri yürütmek için Atatürk bütün nüfuzunu kullanmıştır.

Şimdi burada zihinlerin takıldığı bir meseleyi açıklamak isterim. Bu takriri veren Malatya Mebusu İsmet Paşa, yani ben, Vekiller Heyeti azasıyım. Hariciye Vekiliyim. Ankara'nın hükümet merkezi olması mevzuu Meclis'e hükümet teklifi olarak gelmek lazımdı, diye düşünülebilir. Düşünölmüştür de. Fakat hesaba katılmalıdır ki, o zaman hükümet henüz ondan sonraki başvekil hükümeti şeklini almamış. Vekiller Heyeti reisini de vekilleri de kendi azası arasından doğrudan doğruya Meclis seçiyor. Esasta olmasa bile, zaman itibarıyla herkesin mutabık olmadığı böyle bir meselenin Vekiller Heyeti'ne getirilmesi ve orada müzakere edilmesi tehlikeli bir yol. Herhangi bir meselenin önce hükümet içinde müzakere edilmesini sağlamak tesanüt (dayanışma) için beraber çalışmak için ne kadar lazımsa, hükümet içinde ihtilaf (anlaşmazlık) çıkarmamak da o kadar lazım. Çünkü o zamanki şekle göre hükümet içinde çıkacak bir ihtilaf çokluk reyî ile bertaraf edilemez. Müzakere bittikten, karar verildikten sonra, herkes hükümet kararının altına, "Ben muhalifim", diye şerh verebilir. Karar verilen mesele Meclis'e intikal edince, hükümet içinde muhalif olan üye kalkıp, ben bu karara muhalifim, diyebilir. Ancak, yeni usulde, tam modern usulde hükümet üyelerinin başvekil tarafından intihabı (seçimi) suretiyle hükümet teşkili temin olunduktan sonradır ki, hükümet içinde ihtilaf olması önlenebilmiştir. İhtilaf olduğu zaman, ihtilaf halinde bulunan vekil çekilir. Yani, "Ben bu karara muhalifim, kararın altına şerh veririm" diyemez. Ankara'nın hükümet merkezi olması için takrir verdiğim zaman durum böyle değil. Heyeti Vekile Reisi Fethi Bey'e, Heyeti Vekile azası olduğum

halde böyle bir takrir vereceğimi söyledim mi pek iyi hatırlayamıyorum. Fakat hiç bahsetmemiş olduğumu zannediyorum. Çünkü böyle mühim bir meselede benim ayrı bir takrir vermemden ve Meclis'te müzakere açılmasından Fethi Bey'in az çok canı sıkılmış olduğu şayi olmuştur. Hatta belli de olmuştur. Ama o zamanlarda bizim münasebetlerimiz için bu tabii bir muamele idi ve esaslı meselelerde münakaşa olunacaksa ondan içtinap etmek lazımdı. Ankara'nın hükümet merkezi olarak seçilmesinde gerek Fethi Bey'in, gerek diğer Heyeti Vekile azalarının meselenin aslına mutlaka muhalefet edeceği tahmin olunamaz. Aslına mutabık olsalar bile, usul olarak herkesin mutabakatını temin etmek mümkün müdür, bu belli değil. Belki bu yüzden şekli birtakım ihtilaflar, münakaşalar olacaktır. Eğer gerçekten ihtilaf ve münakaşa çıkacaksa, onları önlemek için daha evvel mi çalışmak lazım, ondan sonraki bir çalışmaya mı girmek lazım? Mühim olan husus budur. Usul bakımından, zaman bakımından böyle birtakım tasavvurları olabilir. Halbuki biz, bunların hiçbirisine tahammülü olmayan bir isticâl içindeyiz. Onun için takriri vermeden önce Fethi Bey'le görüştüğümüzü zannetmiyorum.

Arkadaşlar arasında ihtilaflar esasen böyle meselelerden çıkmıştır. Yapılacak bir iş var, fakat ne zaman yapılmalıdır? Esasına muhalif olmayanlar veya böyle görünenler daima seçilen zamana ve tatbik olunan usule itiraz etmişlerdir. Şimdi bu Ankara'nın hükümet merkezi olması meselesinde de aceleye lüzum vardır, veya yoktur, münakaşalarının yapıldığını hatırlarım. Bu, bir esaslı fikir ayrılığı ve görüş farkıdır. Halbuki hükümet merkezi intihabında bunu hemen yapmak lazım. Ondan sonra gelecek mesele var. Cumhuriyet ilan olunacak. Bunda biz kararlıyız, mutabık kalmışız. Devletin şeklini bir an evvel tespit edeceğiz. Onlar bu mesele geldiği zaman da, aceleye lüzum yoktur, diye en masum tedbir olarak talik etmeyi (ertelemeyi), uzatmayı istemişlerdir. Mesele şu: Yeni devletin esaslarının tespitinde aramızda fikir ayrılığı var.

Biz hükümet merkezinin süratle tayinini acil bir mesele olarak görüyoruz. Daha önce bahsettiğim gibi, Lozan'dan, zihnime yerleşmiş bir mesele olarak gelmiş bulunuyorum. Şimdi, beni böyle bir isticale sevk eden amilleri anlatacağım.

Lozan'da Garp âleminin murahhasları, mütehassısları, diplomatları ile görüşüyorum. Bunlar, İstanbul Hükümetini, İstanbul muhitini tanıyan insanlar ve yeni devletin o muhitin insanlarına göre kurulmasını arzu ediyorlar. Bunu her hallerinden anlıyorum. Her konuşmamızda hükümet merkezi bahsi geçiyor. Ankara'da kalacak mısınız, kalınabilir mi, sonra nasıl olacak? Bana hep bunları soruyorlar. Ankara'da kalırsanız biz oraya nasıl gideriz, diyorlar. Bunların hepsi, benim her gün içinde bulunduğum muhitin sözleri. Dış âlemin görüşü, düşüncesi ve telkinleri böyle. Bizim bakımımızdan meselenin daha ehemmiyetli ve değişik cepheleri var. Bir defa Boğazlar askeri bakımdan tamamıyla açık, tamamıyla emniyetsiz. Bu vaziyetteyiz. Lozan Muahedesi ile elde edebildiğimiz neticeler ve tarihi şartlar bizi endişeye sevk ediyor. Ayrıca Anadolu'nun ortasında bulunarak ve bir Anadolu Hükümeti olarak yeni devleti çalıştırmak istiyoruz. Buna karşılık, İstanbul entellekti, tabii olarak İstanbul etrafında bir Türkiye Devleti'nin kurulmasını istiyor. Gerçi bunun kötü niyetle hiçbir münasebeti yoktur. Görünürdeki bütün tabii hayat şartları, hükümet merkezinin İstanbul olmasını zorluyordu. O zamanki Ankara'yı hatırlamak lazım. Biz evimize ata binip geliyorduk. Atatürk devlet reisi olarak Çankaya'da oturuyor. Buraya gelmek için doğru dürüst ne yol var, ne imkân var. Fakat biz diyorduk ki, yollar yapılacak, her şey olacak. Haydi efendim sende, yapılacakmış, olacakmış! Gördüğümüz karşılık bu. O şartlar hâkim. İleride şartlar daha müsait olacaktır diye yakın atiden bir ümit beslemeye imkân yok. Ankara'da herkes perişan bir halde. Hâkim düşünce şöyle: Milli Mücadele bitti, her tarafta kurtulduk, genişliğe kavuştuk. Fakat soruyorlar: Siz bu darlıkta, bu sıkıntı içinde ne kadar yaşayacaksınız, çalışacaksınız ve bu ne kadar sürecek? Belli değil. Bunu kabul ettirmek her gün bir idmana, her gün yeni bir tertibe ve gayrete ihtiyaç gösteren bir durum. Mebusları, memurları, idare eden herkesi düşünüyoruz. Mahkemeler kurmuşuz, yüksek mahkemeyi Eskişehir'den buraya getiremiyoruz. Bu şartlar altında Ankara'nın bir an evvel devlet merkezi olarak hazırlanıp, içinde çalışılır olduğunun kabul edilmesi, ancak onun başka bir ihtimali bulunmayan kesin bir karara dayandığının ispat edilmesine bağlı idi.

Bütün Şartlar Ankara'nın Aleyhine

Bütün şartlar Ankara için aleyhte görünüyor. Fakat biz vaziyete tamamıyla hâkim bulunuyoruz. İstanbul'un hükümet merkezi olması halinde Babiâli kadrosu diye muayyen bir şeyden ürktüğümüz yok. Yalnız Babiâli insanların değil, İstanbul entellektinin, geçmiş devrin tanınmış simalarının bütün hayatları İstanbul'da geçmiş. Bizim düşüncelerimizi anlamalarına ihtimal yok. Lozan Konferansı'ndan önce Poincaré ile görüşmek üzere Paris'e gittiğim zaman, Franklin Bouillon ile bir yemek yemiştim. Fransız diplomasi ricali ile yaptığım görüşmelerde uğradığım güçlüklerden, kendimizi ve davamızı anlatamadığımdan şikâyet ettiğim zaman, hep hatırlarım, bana şunu söylemişti: Bunların büyük isimleri vardır. Fakat cahildirler, birçok şeyi bilmezler. Buna hayret etme. Daha önce söyledim mi, bilmiyorum. Hatta bana şöyle söyledi. Ben bu konferansı bir haftada bitiririm dedim de, sakın yapmayasın, dedi. Ama asıl tabiri yıprat, konferansı yıprat. Konferansta tecrübe ettim bunu. Büyük siyasi mücadelelerde kuvvetli silahım olarak kullanırım onu ben. Büyük bir güçlük karşısında kaldığım zaman, hiç yılmadan yıpratmaya karar veririm.

Bizimkiler de işte böyle şöhretlerdi. Bunlarla bir araya gelip anlaşmamız mümkün olmadığı gibi, Ankara'nın neden hükümet merkezi olması gerektiğini de kavrayamazlardı. İstanbul basını kıyameti koparıyor. Acele ediyorlar, kendi aralarında bile konuşmuyorlar, diye neşriyat yapıyor. Şahıslara girmek istemiyorum. Fakat şu kadarını söyleyeyim ki, Atatürk'ün kanaatine Refet Paşa da Ankara'nın hükümet merkezi olması fikrinin kesin olarak karşısındaydı. O, bu esnada İstanbul'da oturuyor ve her gün, herkese bunu söylüyordu. Bizim yakında yapmayı tasavvur ettiğimiz inkılaplar, bilhassa hilafet üzerindeki görüşümüz ve hissolan siyasetimiz, İstanbul'u ve büyük ölçüde İstanbul entellektini telaşa sevk ediyordu. İşte bütün bu faktörler de ayrıca, hükümet merkezi meselesinin bir an evvel halli için bizi aceleye zorluyordu. Ankara'nın hükümet merkezi olması meselesinin zahiren, hilafetle bir ilgisi yoktur. Fakat, Ankara Hükümet merkezi olunca, hilafet bir bakıma devletimizin dışına atılmış oluyor. Gerçi biz hilafeti devamlı bir müessese olarak düşünmüyoruz. Fakat Ankara'nın hükümet merkezi olması ve hilafet merkezinin İstanbul'da bulunması, ondan

kurtulmak için ayrıca bir temel vasıta olacaktır. Bu belli. Ve onun için Ankara meselesinde, İstanbul'da gösterilen hassasiyet şiddetli görünüyordu.

Ankara, hükümet merkezi olmadan önce ve olduktan sonra, sefaretlerin Ankara'ya gelmemesinden endişe ettik. O esnada sefaretler hâlâ İstanbul'da bulunuyordu. Arada bir Ankara'ya geliyorlar, bir otelde oturuyorlar. Bilmiyorum bir ev bulabiliyorlar mı? Birkaç gün kaldıktan sonra İstanbul'a gidiyorlar. Tabii İstanbul'a gittikleri zaman saraylarda kalıyorlar. Mecbur olup buraya gelirlerse, çile çekmek için mahrumiyete gelir gibi geliyorlar. Bir sefer, yine böyle birkaç günlüğüne Ankara'ya gelmiş olan bir sefire, zannederim Amiral Bristol'e sordum: Ne vakit geleceksiniz, dedim. Bana yirmi seneden bahsetmiş ve ancak o zaman burada kaldığınıza herkes kanaat getirebilir, demişti. Böyle tahmin ediliyordu.

Ankara'da İlk Sefarethaneyi Ruslar Yaptı

Fakat kısa bir zaman zarfında burada kalacaklarına kani olduktan sonra, sefaret binası derdine düştüler. Hükümetleri gayrete geçti. Sefaretlere bedava yer verdik. Evvela Ruslar, Ankara'da sefaret binası yaptılar. Ruslar örnek oldular. İlk sefaretnameyi Ruslar'ın yapması, diğer sefaretleri başka çare olmadığına ikna etmek için etken olmuştur. Demek ki, Ankara'nın hükümet merkezi olması ile ilgili takririn 13 Ekim'de Meclis'ten geçirilmesi esaslı bir karardır. Yeni devletin politikasına, ideallerine vazıh bir istikamet veren, kesin, fiili bir adımdır. Onun için çırpındım. Teklifi kabul ettirdikten sonra tesirlerinin ne kadar geniş ve derin olduğunu ayrıca tecrübe ile anladım. Teklif Meclis'te görüşülürken, açık bir itiraz olmadı. Yalnız, acele edildi tarzında konuşulduğunu duyduk. Bunun dışında karşı fikir olarak, hiçbir yerde açıktan bir şey söylendiğini bilmiyorum. Ankara'nın o zamanki perişan halini anlattım. Burayı hükümet merkezi yaptık. Fakat bir hükümet merkezinin ihtiyaçlarını karşılayacak, onu oturulur hale getirecek maddi imkânlar mevzuunda hiçbir endişe duymadık. Böyle bir şey düşündüğümüzü hatırlamıyorum. Maddi imkân meselesinde hiçbir endişe duymuyoruz. Çünkü hiçbir şeyimiz yokken muharebeyi yapmışız. Sulhu da kazanmışız. Zannediyoruz ki, vasıta noktainazarından ileride hiçbir güçlüğü uğramayacağız. Böyle bir mefhum yok bizde.

ATATÜRK İLE İHTİLAFA DÜŞENLER

Ankara Hükümet Merkezi, Sıra Cumhuriyette

Yeni devletin esaslarının tespit edildiği ve birer birer meydana konduğu bu ilk günler, önemli siyasi gelişmelerin tabiatı icabı olarak arkadaşlar arasında, birtakım sürtüşmelere, kırgınlıklara ve aykırılıklara yol açmıştır. Ankara'nın hükümet merkezi olması meselesi bitti. Arkasından cumhuriyet gelecek devletin karakterlerini, takip edeceği istikameti tayin eden böyle mühim kararlarda herkesin mutabık olması esasen beklenemez. Şimdi ben, bu esnada zuhur eden ihtilafları ve ihtilafların esas sebebini hulasa etmeye çalışacağım.

Lozan Konferansı bittikten sonra, Atatürk'ün bir an evvel memlekete dönmem için istical (acele) ettiğini söylemiştim. Bu isticalin sebebini döndüğüm günlerde anladım: Atatürk yalnız kalmıştı. Lozan Konferansı'nın son zamanlarında Rauf Bey ile aramızda münakaşa, Rauf Bey'in ısrarla izin alıp Ankara'dan ayrılması... Bunlara temas etmiştim. Ali Fuat Paşa, Rauf Bey, Atatürk ile bugünlerde görüşmüşler. Rauf Bey gittikten sonra yeni kurulacak hükümet için, kimlerin bundan sonra hangi vazifelerde çalışacaklarını tespit için toplantılar yapılmış, konuşmalar olmuş. Ben Lozan dönüşü tam bu hadiselerin üstüne gelmiş oldum. Karabekir Paşa ordu müfettişliğine gitmişti. Ali Fuat Paşa da Konya'daki ordu müfettişliğine tayin edilmiş, yahut tayin edilmek üzere bulunuyordu. Fevzi Paşa ile bugünlerde bir mülakat (görüşme) hatırlarım. İkimiz baş başa konuşuyoruz. Fevzi Paşa bana, bundan sonra yapılacak ıslahat ve icraat için Atatürk'ün eski arkadaşları ile, ileri gelen arkadaşlarla görüşüp yapılacak işleri beraber kararlaştırmayı usul ittihaz etmesini teklif etti. Kendi aralarında bunu görüşmüşler, Fevzi Paşa vasıtası ile bana da teklif ediyorlar. Ben de evet dersem, Fevzi Paşa, Atatürk'e gidip bu kararı söyleyecek bundan sonraki çalışmaların böyle yürütülmesini teklif edecek. İşte bütün ihtilaflar bundan çıkıyor. Şikâyet eden arkadaşlar, herkes, yarın ne yapılacağını bilmiyoruz,

emrivaki karşısında bulunuyoruz. Düşünce bu. Bunun ilerisi nereye varacak, ne olacak endişesi içindeler. Bunları bir esasa, bir beraber çalışma havasına bağlayalım, arzusundalar.

Fevzi Paşa vaziyeti anlattı, sen bu fikirde mutabık olursan, ben hepinizin namına Atatürk ile konuşurum, dedi. Fevzi Paşa'ya şunları söyledim: Devletin resmi müesseseleri, devlet işlerinin, tertiplerin konuşulacak, müzakere edilecek ve mutabık olunacak zamanları ve vazifelileri tayin edilmiştir. Benim bütün hayatımda inandığım usul budur. Bunun için bir iç müessese ile devlet reisini kordon altına almanın doğru olmadığı mütalaasındayım (düşüncesindeyim). Ve kendisi ile böyle bir konuşma yapılmasına benim muvafakatim yoktur. Böyle bir teşebbüste, benim beraberliği mi istihsal etmek (elde etmek) şöyle dursun, böyle bir teşebbüsü ben doğru bulmam.

Kendisine bu cevabı verdim. O, tabii olarak, demek istemiyorsun, dedi. Hayır, dedim. Mesele böyle kaldı. Fevzi Paşa ile aramızda böyle bir konuşma geçti ve bir daha bunun üzerine dönmedik.

Bu konuşmadan sonraki hadiseler, ondan evvel ben yokken burada olan görüşmeler, kimlerle beraber çalışacaksınız, ne olacaktır bunu evvela tayin edelim, tarzında Atatürk ile olan temaslar ve münakaşalar bana o kanaati verdi ki, Fevzi Paşa ile daha evvel temas edilmiş, görüşülmüştür. Kendi kendilerine karar veriyor yapıyorlar. Biz ne olacağını bilmiyoruz, tarzındaki şikayetler, Fevzi Paşa'nın bana teklif olarak söyledikleri ile açıklığa kavuşmuştur. Fevzi Paşa bunu kendiliğinden yapmıyor. Bu konuşmamız aralarındaki müşterek bir karara bağlıdır. Bu havanın içinde böyle olduğu anlaşılıyor. Sonradan Fevzi Paşa, Atatürk etrafındaki hava içinde kaldı ve başkaca aykırı bir tavır göstermedi.

İhtilafların esas sebebini ben böyle teşhis etmişimdir. Atatürk bu ilk günlerden sonra artan ihtilafları daha evvel tasmin edilmiş, hazırlanmış etraflı bir komplo olarak kabul ettiğini ve bunu hissederek tedbir aldığını söyler. Tabii onun benden daha çok temasları ve münasebetleri var. Hadiseler üzerinde böyle bir karara varmış ve o kanaatle takip etmiştir. Karşısında bulunduğumuz meseleyi benim mütalaa edişim daha sadedir. Onların birtakım tertiplere girdiklerine kesin olarak teşhis koyup, böyle bir hükme varmıyorum. Ben esas ihtilafı, fikirlerimiz arasında temelde fark olmasından ve beraber çalışma itimadının bozulmasından ibarettir

şeklinde görüyorum. Cumhuriyetin başında talihsizliğimiz, hemen her inkılapta vaki olan olaylardan birisi tabiatındadır. Yani, baştan beri beraber çalışan arkadaşlar, bir noktada, yeni yapılacak reformlar ve takip olunacak istikametler için fikirde mutabık olamamışlarsa, ayrılmak mecburiyetinde kalıyorlar. Mesele bundan ibarettir. Böyle kabul etmek mümkün olursa, ayrılık zamanlarındaki münasebetleri daha az zehirli ve daha az çekişmeli yürütmek mümkündür. Fikirdeki farklılıkları beşer (insan) tabiatı olarak tabii saymak, ihtilafların zehrini azaltmak için başlıca vasıta mahiyetindedir. Ben vaziyeti bu ölçüler içinde mütalaa etmişimdir. Vaktiyle de meylim öyleydi, sonra da bu ölçüde muhakeme ettim.

Atatürk İle İhtilafa Düşenler

Şimdi, Atatürk ile ihtilafa düşüp ondan ayrılan arkadaşların bir hususiyetlerine daha temas edeceğim. Onlar, işin başından beri hep beraberiz, zaferi beraber kazandık, bu devleti beraber kuruyoruz, hepimiz aynı derecede söz sahibi olmalıyız, tarzında düşünüyorlar. Muhtelif vazifelerdeyiz, fakat söz tesiri eşit olacak demek istiyorlar. Fevzi Paşa'nın sözü de bu. Ondan sonra okuduğum siyasi hatıralarda bu çeşit misaller gördüm. Peki ama, bu nasıl olacak? O zaman bir devlet şeklini, başından itibaren kabul etmiyoruz demektir. Milli Mücadelede devletin bütün bir teşkilatı varken, bu ümitsiz zamanda, biz birleşip bu tertibi yapan ve meydana getiren insanlarız. Şimdi yeni bir devlet kurmuşuz. Binaenaleyh bu tertip, bir devlet düzeni haline getirilirse, onun başında daima birinci derecede yürütücü biz olacağız. İmkân yok. Devletin bunun için teşkilatı vardır. Bu bahsettiğim zamanda, başımıza gelen bu türlü hadise ile bütün siyasi hayatımda her dönüm noktasında teklif olarak karşılaşmışımdır. Devlet başkanlığı müessesesi var, hükümet var, meclis var, parti var. Fakat bir fikri yürütmek için bir kısım arkadaşlar dışarıda birleşecekler, çoklukla bir karara varacaklar ve bunu yürütecekler. Hiçbir zaman iltifat etmediğim bir görüştür bu. İşlerin yürütülmesi, tatbik edilmesi, devletin kendi kanunlarına göre tabii mecrasında olmalıdır. Vaktiyle beraber bulunmuş, beraber çalışmış olanlar ne kadar vazife sahibi iseler, o kadar söz sahibi olurlar. Bunun başka bir çaresi yoktur. Fazla söz sahibi olmak için vazifeyi

küçümsemek olmaz. İhtilaflar bundan çıkar. Meclis'te ikinci reis kalmaktansa, ordu müfettişi olup giderim, diyemezsin. Meclis'te ikinci reislik az vazife değildir. Böyle kabul edilince mesele kalmaz.

Lozan'dan döndükten sonra geçen olayların başlıcalarını anlattım. Şimdi artık zemin, cumhuriyetin ilanı için hazırlanmış, teşebbüs sırası buna gelmiş oluyordu.

Devletin şekli açıktaydı. Gerçi, iç ve dış âlem, bugünkü hal devam edecekse, bunun manasının ne olduğunu pek güzel biliyordu. Fakat, cumhuriyetin kurulmasını bir ihtiyaç olarak görenlerin kudretinin, adını söyleyerek onu ilan etmeye kafi gelmediği zannolunuyordu.

Mesele bu. Tabii böyle bir telakkinin (anlayışın) başlıca hedefi de

Atatürk oluyordu. Demek bütün bu işleri idare edip neticeye götürmüş olan insan, fiilen idarenin başında bulunduğu halde, o idareyi cumhuriyet şeklinde ilan etmeye kudretli değildir. Bu görünüş devlete zayıflık veriyordu. Benim dışarıda Hariciye Vekili sıfatıyla yabancılara karşı kendimizde gördüğüm başlıca zayıf nokta bu idi.

Herkesin gözünde ve anlayışında, devletin şekli ne zaman kararlaştırılacak istihfamını sezerdim. Lozan dönüşü, ben, meseleyi bu görüşten ortaya kordum. Bu bir eksiklikti. Devletimize karşı yapılması lazım olan bir vazifeyi yapmamış durumdayız. İsteddiğimiz halde, aklımız yettiği halde, yapmaya kudretimiz olmadığından dolayı yapamıyoruz tefsiriyle zayıf görünüyorduk. Lozan Muahedesi'ni imzalayan devletler, bu zanla bizimle münasebet kurmak için bekler vaziyetti idiler. Yani devlet ve o devletin başında bulunan bizler, zaaf karşılanıyorduk. Bu zaaf telakkisinin mutlaka düzeltilmesi lazımdı. Benim kanaatim buydu. Atatürk ile mutabıktık.

Bizim bu kanaatimiz arkadaşların birçoğu tarafından biliniyordu.

Şimdi, her biri ile nasıl görüştüğümü bilemem. Onu hatırlamama imkân yoktur. Fakat benim, Lozan'dan hangi telakkilerle geldiğimi biliyorlar. O günler için aramızda başlıca ihtilaf, bu telakkiler sayılıyordu ve beraber çalışamaz halde görünüyorduk.

Arkadaşlardan birçoğu cumhuriyet ilanının vakitsiz ve sırasız olduğunu düşünüyorlardı. Vakitsiz, sırasız olduğunu düşünürler derken, lüzumsuz olduğunu, arzu edilir olmadığını ifade etmeyi, "acele" şeklinde tevile çalıştıkları bilinmelidir. Cumhuriyet ilanından evvelki münakaşalarda bu hiss olunuyordu. Kimler? Eskiden beri ön

safta bulunan ve Atatürk'le ihtilafa düşmüş olan arkadaşlar, başlıca bu fikri temsil ediyorlardı.

O günlerde, Ali Fuat Paşa ile meseleleri görüştüğümüz zaman, ayrı telakkilere sahip olduğumuzu bilmiyordum. Hatıralarını yazıncaya kadar da bundan habersizdim. Zannediyordum ki, fikirlerimizi geniş yürekle samimi olarak söylüyoruz, münakaşa ediyoruz. Meğer, fikirlerim anlaşıldıktan sonra kendileri de onları tahakkuk ettirmemek için çaba sarf ediyorlarmış.

Böyle bir ortam içinde Fethi Bey Kabinesi, Meclis'te münakaşa karşısında kalıyor. Hükümet içinde değişiklikler yapılması için bir hava yaratılıyor. O zamanki meclislerin, hükümetlerle ve teker teker vekillerle uğraşmaları daimi bir meseledir. Esaslı değişimler geçirmekte olan bir devletin böyle devirlerinde hükümet bazı meselelerin içinde, bazı meselelerin dışında görüldüğü müddetçe, tabiatıyla onun üzerinde tenkitler ve münakaşalar uyanacak ve devam edecektir.

Cumhuriyetin İlanına Varan Hükümet Buhranı

Şimdi, hükümetin nasıl bazı meselelerin içinde, bazı meselelerin dışında görüldüğünü, bir iki misalle anlatmak isterim. Ankara'nın hükümet merkezi olması buna bir misaldir. Ben hükümetin içinden biri olarak, hükümet dışındaki milletvekilleri ile beraber bir teşebbüs yaptım ve tabii Atatürk'ün de desteği ile yürüttüm. Hükümet bu meselenin dışında kalmıştır. Cumhuriyetin ilanı da yaratılan hükümet buhranı sırasında, hükümetin dışında bir teşebbüs olarak gerçekleşecektir. Hava bu. Hükümet, henüz yeni olduğu halde, Meclis'te, bir buhrana yol açacak tenkitlerle karşı karşıyadır. Söylediklerimden başka benim bilgim ve tertibim içinde bunun bir izah tarzı yok. Fakat Atatürk'ün kafasında var. Bu hükümeti, başından beri bir intikal (geçiş) hükümeti telakki etmiş olabilir. Atatürk, Nutuk'ta anlatıyor.

Meclis'te her gün, birtakım sebeplerle hükümetin tenkitlere maruz kalmasından ve güç çalışır bir duruma sokulmasından faydalanarak cumhuriyetin ilanı için yürünecek istikameti tayin etmiştir. Atatürk'ün telkini ile hükümet istifa etti ve bu hükümetten tekrar vekilliğe seçilenler olursa, vazife almamaları kararlaştırıldı. Bütün vekillerin

imzaladıkları istifanamede de devletin karşısında bulunduğu iç ve dış vazifelerin ehemmiyeti ve güçlüğü karşısında daha kuvvetli ve Meclis'in tam itimat ve müzaheretine (desteğine) dayanacak bir hükümet kurulmasına imkân vermek maksadıyla istifaya zaruret hasıl olduğu ifade ediliyordu. Cumhuriyetin ilanından önceki günlere rastlayan hükümet buhranı bundan ibarettir. Görülüyor ki, Fethi Bey'in karşısında hallolunmaz bir hükümet buhranı bulunması ve bunun bir cumhuriyet ilanına varması, Atatürk'ün tasavvuru içindedir. Binaenaleyh cumhuriyet ilanı için o tertip yürüyor. Bir telakkiye göre, devlet için, memleket için lazım olan bir açık durum temin edilmiş ve esaslı bir adım atılmış oluyor. Bu telakkiyi benimserim. Ben neticeye bakıyorum.

Cumhuriyetin ilanı günlerinde hissettiğimiz sevinç, büyük zafer günlerinde duyulan sevinç kadar bir ferahlık vermiştir bize. Artık devletimizin şekli belli olmuştur. İçeride ve dışarıda bütün dünyaya karşı açıktan vaziyet almışız. Yepyeni bir devlet. Ve biz, bütün ideallerimizi tahakkuk ettirmek için sorumluluğumuzu bilerek, cesaretli bir çalışma yoluna girmiş oluyoruz. Bu bize büyük ferahlık vermiştir. Büyük enerji vermiştir. Böyle bir kanaatle cumhuriyetin ilanını karşıladık ve cumhuriyetin ilanı üzerine Atatürk'ün bana teklif ettiği başvekâlet vazifesini böyle bir şevkle deruhte ettim.

Cumhuriyet Fikri

Ben cumhuriyet fikrini askerlik hayatım içinde, fakat olgun yaşlarda ve tecrübelerden geçtikten sonra düşünmeye başladım. Henüz genç olduğum zamanlarda, gerek öğrenciler, gerek halk arasında hükümdar Sultan Hamit'in daima tenkit konusu olduğunu, ehliyetinden hüsnüniyetinden daima şüphe edildiğini işitirdim ve inanmazdım. Talebelik yıllarıma rastlar. Bir insan devletin başında bulunacak o devletin daha kuvvetli, daha itibarlı olması için kayıtsız kalacak, daha fenası o devletin menfaatini, ilerleme ve yükselme şartlarını düşünmeyen bir fena nam sahibi olacak. Buna asla ihtimal vermezdim ve konuştuğumuz zaman böyle tenkitlere karşı bu düşünceleri ileri sürerdim. Zamanla, hükümdarlık idaresinin gerçekten daima hatalı bir yolda, bencil bir yolda, devletle millet menfaatini düşünmeyen birtakım yanlış yollarda ısrar ettiğini misalleri

ile sarıh (belirgin) delilleri ile göre göre hükümdar mevkiinde olanların aleyhinde bulunmaya başladım. Yine Abdülhamit zamanında bu noktaya gelmiş oluyorum. O zamanlarda hükümdarın hatalarından ve zararlarından bahsedilince, hep veliahtlıkta bulunan gelecek hükümdarlar için büyük ümitler ve efsane şeklinde ehliyetler ve kerametler izafe etmek (yüklemek) âdetti. Başka tesellisi yoktu. Millet bununla teselli buluyordu. Yani ümitler, veliahtlara bağlanırdı. Sistem olarak cumhuriyet şekli, bizde daha ziyade Harbiumumi içinde ve sonlarında daha net olarak da mütareke devrinde doğmuştur ve her türlü tecrübeyi gördükten sonra, tam bir kanaat haline gelmiştir. Bende böyle oldu.

Sultan Abdülhamit'te de okuduğumuz ve bildiğimiz kadarı ile ondan evvelkilerinde de fazla bir ehliyetten bahsolunamaz. Abdülhamit'in ve ondan sonra gelen hükümdarların iktidar ve anlayış bakımından değerleri mütarekeye kadar kendini göstermiştir. Mütareke esnasında meydana çıkan şey, ehliyetin ilerisinde, bir düşme halidir. İnsanlık bakımından, ahlak bakımından görünen bu düşük seviye, bizim için ürkütücü, yeis verici ve kesin olarak cumhuriyeti düşündürücü olmuştur. Onun için Milli Mücadele esnasında Anadolu'ya şehzadeler geçirelim, saltanatla anlaşmış olarak Milli Mücadele'yi idare edelim fikrine Atatürk daima karşı koymuştur. Ben bu karşı koymada tamamıyla kendisine hak veriyordum ve onunla beraber bulunuyordum. Milli Mücadele hatıralarımı anlatırken söylemiştim, Eskişehir'de bana eski Şeyhülislam Hayri Efendi (Suat Hayri Ürgüplü'nün babası) gelmişti. Burada hatırlatmak isterim. Hayri efendi; İstanbul'dan bir şehzadeyi Anadolu'ya getirelim, İstanbul-Ankara ikiliğini ortadan kaldıralım, teklifinde bulunmuştu. Bu teklifi şiddetle ve isyan duyguları ile reddettim. Meğer kendisini bana Atatürk göndermiş. Hepimizin aynı düşüncede olduğumuzu göstermek istemiş. Bana Hayri Efendi'nin geleceğini, ne maksatla gönderdiğini bildirmediği halde, ben de Atatürk'ün gösterdiği tepkiyi göstermiş oldum.

Biz Memleketi Kurtarmaya Çalışırken

Biz en ümitsiz günlerde, en güç şartlar içinde memleketi düşman istilasından kurtarmaya çalışırken, onlar İstanbul'da aralarında

Yunan subaylarının da bulunduğu toplantılara, kokteyllere gidiyor ve eğleniyorlardı. Üstelik bizi de dinsizlikle itham ediyor, biz düşmanla muharebe ederken ayrıca İstanbul hükümetinin ordusu ile uğraşmak mecburiyetinde kalıyorduk. Bütün bu şartlar içinde memleketin artık saltanatla idare edilemeyeceğini, kurtuluştan sonra tekrar memleket kaderinin onların eline teslim edilemeyeceğini iyice anlamıştık. Bu, hepimizde kesin bir kanaat haline gelmişti. Hepimizde derken, şüphesiz hâlâ saltanat taraftarı olanları kastetmiyorum. Söylemek istediğim, başta Atatürk olmak üzere ben ve bizim gibi düşünenler bu kanaatte idik. İstanbul'daki saltanat idaresinin karşısında Büyük Millet Meclisi idaresi kurulmuştur. Harpten sonra bu idareye son verip memleketi tekrar hükümdarın eline teslim etmek aklın almayacağı bir iş. Hiçbir zaman böyle bir şeyi aklımızdan geçirmemiştir.

Cumhuriyet fikri, mütareke esnasında hanedan mensuplarının düştükleri seviye bakımından zaruri bir netice şeklinde tamamıyla malımız olmuştur. Nitekim biz Atatürk ile mahrem konuştuğumuz zaman hep cumhuriyet esası üzerinde dururduk. İtimat ettiğimiz bir muhitte serbest olarak konuşmuşuzdur. Fakat içinde bulunduğumuz şartların icabı, bu fikrin açığa vurulmasına imkân vermiyordu. Gerçi devam eden idare cumhuriyetten başka bir mana ifade etmiyordu. Ama bunun farkında olmayanlar vardı. Büyük Millet Meclisi bütün kuvvetleri elinde bulundurduğu halde memleket idaresine hâkimdi. Atatürk, meclis başkanı idi. Kumandanlar, hem kumandan olarak vazifelerini yapıyor, hem de meclis azası bulunuyorlardı. Bu bizim için tabii bir hayat tarzı haline gelmiştir. Bu hayat tarzının cumhuriyet tarzı olduğunu yalnız ilan etmek, açığa vurmak kalıyordu. İşte benim, Lozan'dan döndükten sonra ısrarla üzerinde durduğum mesele, devlet şeklinin adını koymaktı.

Cumhuriyetin ne şekilde ilan edildiği biliniyor. 28-29 Ekim gecesi Atatürk'ün yanında bazı arkadaşlarla ertesi gün cumhuriyet ilan edileceği kararlaştırıldı. Aslında o gece cumhuriyet üzerinde aramızda yapılmış bir münakaşa yoktur. Sadece karar verilmiştir ve meseleyi ne şekilde bir kanun haline getireceğiz ve neticeye vardıracağız, bunun üzerinde durulmuştur. O tarihi gecede Atatürk'ün kendilerine tamamıyla itimat ettiği arkadaşlar bulunmuştur. Bunların çoğu eski arkadaşlardır. Hepimizin itimat ettiğimiz arkadaşlar. Onlar

gittikten sonra bilindiği gibi biz, Atatürk ile cumhuriyetin ilanını neticeye götürecek kanun teklifi üzerinde çalışmışızdır.

CUMHURİYETİN İLK KARŞILAŞTIĞI MESELE

CUMHURİYETİ ERKEN BULANLAR

İlk Cumhuriyet Hükümetini Kurdum

Cumhuriyetin ilanı üzerine Atatürk, başvekâlet vazifesini bana teklif etti. İlk cumhuriyet hükümetini kurdum (bkz. Ek: 6). Cumhuriyetin ilanını takip eden gün hükümet, Büyük Millet Meclisi'nden ittifakla itimat oyu aldı. İtimat oyunu müteakip kısa olarak hükümet programını söyledim. Söylediklerimi şöyle toparlayabilirim: Yeni hükümetin memleket içinde takip edeceği politika, huzurun, emniyetin, yükselme ve gelişmenin teminidir. Dış politikada takip edilecek esas, Türkiye Cumhuriyeti'nin bütünlüğünü ve bağımsızlığını hiçbir suretle zedelemeyecek dostluk münasebetleridir. Gerek komşularımızla, gerek kendileri ile muahede imzaladığımız devletlerle samimi bir dostluk kurulmasına çalışılacaktır. Göreceğimiz hüsnüniyete fazlası ile mukabeleedeceğiz.

Bu kısa programı Meclis'e söyledikten sonra çalışmaya başladık. İlk hükümet için yapılacak işlerin sayısı, hududu yok. Önemleri ölçüsüz bir halde. Hükümet vazifeye başladığı zaman, Lozan Muahedesi tasdik edilmiş, fakat henüz yürürlüğe girmemişti. Türkiye Cumhuriyeti, Ruslarla muharebe zamanından gelen bir iyi münasebette bulunuyordu. Garp âlemi cumhuriyetin ilanını, yeni Türk devletinin ve Atatürk idaresinin cesaretle girdiği reformlar cümlesinden, o istidatta biri olarak değerlendirdi. Bütün dikkatleri, cumhuriyetin nasıl inkişaf edip, ne gibi yeni meseleler meydana çıkaracağına. Merakla bunu bekler görünüyorlar.

İstanbul'da siyaset âleminin tepkisi müspet olmadı. Cumhuriyetin ilanı etrafında tartışmalı, çatışmalı bir hava yaratıldı. Yine vakitsiz,

acele ile usulünde yapılmayan bir hareket manası verilmeye çalışılıyor. Cumhuriyetin sevincine iştirak edenlerle, onun tatbiki konulma tarzında kusur bularak özünü örselemek isteyenler arasında münakaşa başladı. Bu münakaşalar gazetelere aksetti. Aynı zamanda halife ile özellikle gösterişli temaslar ve ilgilenmeler kendini gösterdi. Cumhuriyetin ilanını ve ilk cumhuriyet hükümetinin kuruluşunu takip eden günlerde böyle bir hava ile karşılaştık. Anlaşıldı ki cumhuriyet ilanından sonra karşımızda bulunan ilk mesele, hilafetin durumu ve onunla münasebette bulunanların zihniyetidir.

Cumhuriyetin İlanı Üzerine İlk Çatışma

Cumhuriyetin ilanı üzerine ilk çatışma kasım ayında parti grubunda olmuştur. Yani, cumhuriyetin ilanından bir ay geçmeden. Hadise, Rauf Bey'in bir İstanbul gazetesine verdiği beyanat üzerine patladı. Bu beyanata karşı çıkmayı, yeni rejimin inanç ile müdafaa edileceğini belirtmek ihtiyacı bakımından bir siyasi zaruret olarak telakki ettik ve grupta ilk tartışmayı açtık.

Rauf Bey'in beyanatından Atatürk çok müteessir olmuştu. Ben de büyük teessürle karşıladım ve Atatürk bundan teessür duymakta, benden çok daha ileri idi. Yalnız o, tartışmanın içine girmeyecekti. Tartışmalara iştirak etmiyordu. Dışarıdan seyrediyordu.

Muhterem Rauf Bey'in İstanbul gazetelerine yaptığı beyanatta, cumhuriyetin ilanında kusurlar bulunduğunu ima eder ifadeler vardı. Münakaşalar bu ifadeler etrafında yapılmıştır. Benim görüşüme göre, cumhuriyetin ilanı günü, Rauf Bey gibi ön safta bulunan siyaset adamları tarafından cumhuriyetin kuvvetine tereddüt getirecek ifadelerde bulunmak, müesseseye zayıflık verecek bir davranıştır. Aynı parti içinde bulunmakla, aynı görüşte insanlar sayıldığımız için, bu tarz konuşmalar başka türlü tefsir edilemezdi. Cumhuriyet ilan edildiği günlerde, başlangıçtan beri milli davanın temsilcisi sayılan başlar arasında ihtilaf olduğu manzarası görülürse, bu başların cumhuriyetin ilanından sonra ikiye ayrıldıkları manası çıkar.

Dolayısıyla cumhuriyet üzerinde tereddütler hasıl olur. Cumhuriyet idaresi muvaffak olacak mıdır, olmayacak mıdır münakaşalarına yol açılır ve bu münakaşalar tehlikeli bir mecraya dökülür.

Yeni bir yolun başlangıcında olanlar, muvaffak olmak için mutlaka bu yolun selamete varacağına inanmalıdırlar. Rauf Bey, cumhuriyetin ilanında acele edildiğinden, gayri mesul (sorumsuz) kimseler tarafından emrivaki yapıldığından bahsediyor. Bir defa biz acele edildiği fikrini kabul etmiyoruz. Cumhuriyetin ilanına karar veren Büyük Millet Meclisi'dir. Cumhuriyetin ilanını teklif edenler gayri mesul kimseler olmadığı gibi, karar veren de devletin en yetkili uzvudur. Rauf Bey ile aramızda kesin bir görüş farkı var. İhtilafın esası bu. Ben, meseleyi böyle vazettim. Grupta uzun münakaşalar oldu. Rauf Bey'in beyanatı ile hasıl olan yanlış kanaatin tashih olunmasında ısrar ediyordum. Rauf Bey çıktı, benim lüzumlu gördüğüm ölçüde, istediğim tarzda davanın esasına vuzuh verme tarafına yanaşmaksızın, "Hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir, milletvekili vazifesini her tesirin üzerinde ifa etmek ödevindedir" gibi birçok gerçekleri söylemekte beraber, hakiki bir açıklıkta vaziyet almadı. Münakaşalar karşılıklı olarak bu şekilde devam ederken, nihayet, "Ben parti içindeyim, partiden ayrılmayacağım, ne isterseniz ona karar verin" tarzında herkesin hem akliselimine, hem duygularına hitap ederek konuştu. Ben cevap olarak, davayı kısa bir özet haline getirdim.

Rauf Bey'in Açıkça Konuşmasını İstiyorum

Cumhuriyetin ilanı için verilen kararı usulünde doğmuş olarak kabul ediyoruz, kendileri bu fikirde midirler, diye sordum. Rauf Bey, parti ile beraberim, partinin içindeyim, beraber çalışmak istiyorum, aksine bir şey varit değildir diyor. Bu sözlerin grupta söylenmesi, beyanatı ile hasıl olan kanaati nasıl izale edecektir? Onun için istiyorum ki, Rauf Bey, cumhuriyet, Büyük Millet Meclisi tarafından tamamıyla usulüne uygun olarak ilan edilmiştir, desin. Böyle bir sarahatle konuşmasını istiyorum. O, ısrar ettiğim bu noktaya değinmeksizin müzakereyi bıraktı ve grup toplantısından ayrıldı. Grup, kendisini tatmin edecek bütün gerekli sözlerin söylenmiş olduğu kanaatinde bulundu ve bir tebliğ yazılmasını kararlaştırdı. Böyle bir tebliğ yazıldı. Tebliğde, "Rauf Beyefendi cevaplarında mufassal izahat vererek, bütün manası ile cumhuriyetçi ve saltanatı meşruta aleyhtarı olduklarını, fırkadan ayrılmayacaklarını ifade ile beyanatın suitefsirini telakkiye

müsait kısımları hakkında grubu tatmin etmişlerdir." tarzında bir ifade kullanılarak, müzakere nihayete erdirilmiştir.

Grupta cereyan eden münakaşalar esnasında Rauf Bey'in etrafında bir muhalefet partisinin teşekkül edeceğine dair rivayetler olduğunu da bu vesile ile söylemiştim. Rauf Bey bunu da katiyetle reddetti. Fakat sonraki olaylarla, karşılıklı siyasi münasebetlerimizin nasıl bir şekle girdiği ve ne gibi farklar gösterdiği meydana çıkmıştır. Partiler teşekkül etti, karşılıklı mücadeleler oldu. Ve daha birçok olaylar geçti. Bu ilk çatışmada benim istediğim, cumhuriyetin doğduğu gün, herkesin sözüne, kanaatine ehemmiyet vereceği mümtaz insanların cumhuriyet için memlekette tereddüt husule getirecek beyanlardan sakınmaları idi. Böyle beyanlar olmuşsa, onların açık bir surette tashih edilmesi lüzumu kanaatindeydim. Münakaşalar bu mecrada açılmıştı. Ben neticeyi elde edemedim. Parti, cevapların tatmin edici olduğunu bildirerek ve tebliği olduğu gibi neşrederek hadiseyi kapatmaya çalıştı. Rauf Bey ile ilk çatışma bu suretle neticelenmiştir. Grupta benim yaptığım konuşmalar sert ve insafsız görülerek tenkide uğramıştır. Ben tenkide uğradıkça, bu söylediklerimin üzerinde tekrar tekrar düşünmüş, kendi kendimi tahlil etmişimdir. İnsafsızlık ve sertlik. Mesele şu: Eğer gerçekten bir insafsızlık ve sertlik varsa, mevzubahis olan konunun benim gözümde büyük bir önem taşımasındandır. Rauf Bey'in beyanatı bize, doğrudan doğruya cumhuriyeti örselemek manasında göründü ve cumhuriyeti arzu etmeyenlere ümit verecek bir davranış olarak karşıladık. Meseleye hayati bir ehemmiyet veriyorum. Cumhuriyet ilan olunmuştur. Bu, büyük bir tarih hadisesidir. Her bakımdan cemiyetin her ferdini, özellikle bütün devlet adamlarını ilgilendiren bir hadisedir. Memlekette sözü dinlenir, itibar olunur insanlar tarafından böyle bir mühim hadise üzerinde tereddüt meydana getirecek bir beyanat verilmeden önce, onun hakkıyla değerlendirilmesi lazımdır. Bu gibi insanlardan, menfi fikir ve telkin işitildiği zaman tesiri büyük olur. Böyle bir telkin yapılmıştır. O insanın kanaati sarih olarak bu merkezdedir. Olduğu gibi kabul edilmek ve değerlendirilmek lazımdır. Böyle ise mesele yoktur. Hayır, ben o fikirde değilim, diyor. Peki ne fikirdesin? Açıkça söylenmelidir. Eğer bir ihtilaf varsa, o ihtilafı kesinlikle ve aleni olarak düzeltecek bir tashih yapmak lazımdır. "Ben bu tashihi yapmam. Bu tashihi yapmam ve tereddüde mahal yoktur."

Eee! İşte bu olmaz. Demek istediğim, benim grupta Rauf Bey'e karşı yaptığım konuşmaların insafsızlığı ve sertliği bu ölçüler içinde değerlendirilmelidir.

Rauf Bey'in Atatürk'ten Uzaklaşması

Şimdi burada, Rauf Bey'in Atatürk'ten uzaklaşması ve ihtilafa düşmesi meselesi ortaya çıkıyor. Bence Rauf Bey ile Atatürk arasında olan ihtilaf iki sebepten geliyordu. Birincisi, reformlardan. Atatürk'ün yapmakta olduğu reformları, Rauf Bey, kendisinin hazmedemeyeceği ölçüde kanaatinin dışında görüyordu. Bunlar söylenir söylenmez veya tatbiki konulup meydana çıkar çıkmaz. Rauf Bey üzerindeki tesirleri ağır oluyordu. İkincisi; önde bulunmuş birinci derecede hizmet etmiş bir insan olarak, iktidar da bulunduğu zaman da bulunmadığı zaman da yapılacak işlerden kendisi ve arkadaşları haberdar olsunlar ve bunlar üzerinde müzakere edilsin, tarzında bir usulü iltizam etmesidir. Bütün ihtilaf buradan çıktı zannediyorum.

Herkes, kendisini hak sahibi görebilir ve görmelidir. Ama, milletin her ferdi devletin her meselesinde hak sahibidir. Ancak, o hakkın kullanılması şekli birtakım usullere ve vazife yerlerine bağlıdır. Gerek Rauf Bey, gerek diğer arkadaşlar, Atatürk'ü, neler yapacağı bilinmeyen bir insan olarak kabul ediyorlar. Başından beri böyle tanımışlar ve bunun için ondan korkarlardı. Onu frenleyecek ve nihayete kadar bu hususta emniyet verecek tek çareyi, ne yapacaksa yapmadan evvel kendilerinin muvafakatini almasında görüyorlar. Kendileri ne vaziyette bulunurlarsa, bulunsunlar böyle olmasını istiyorlardı.

Rauf Bey'le ilgili basit bir hikâye anlatayım. 1942-43 yıllarında kendisi Londra'da büyükelçi olarak bulunuyor. Hariciye, bir yere sefir tayin eder. Sefir olmaya ehliyetli gördüğü bir adama ise filan yere tayin olur mu, diye itiraz eder. Tayin edileni ehliyetli bulmazsa, buna da itiraz eder. Söylerim: "Bir sefir tayin etmek için burada hükümet karar veriyor. Gideceği devletten agremanını istiyoruz, alıyoruz. Şimdi nasıl istersiniz ki, hükümet her sefir için ayrıca bir başka büyükelçinin agremanını arasın ve böyle bir usul şart olarak tatbik

edilsin. Bir ikinci agreman da sizden mi alınacak? Nasıl istersiniz bunu?"

Birçok tecrübeden sonra bile, nihayete kadara bu müşkülâtı görmüşümdür.

Cumhuriyetin ilanı üzerine sözlerimi burada bağlayacağım.

Cumhuriyet ilan edildi. Fakat cumhuriyet, uzun müddet, hayatiyetini, yaşama kudretinde olduğunu bütün dünyaya ispat etmek mecburiyetinde kalmıştır. Ankara'nın hükümet merkezi olması münasebetiyle Amiral Bristol ile yaptığım bir görüşmeden bahsetmiştim. Amerikan sefiriyle konuşurken sordum:

"Siz cumhuriyet ilan ettiğiniz zaman, ne kadar müddetle dünyaya o kanaati verdiniz ki temellisiniz, kalıcısınız?"

"Evet", dedi, "esas mesele bu. Bu kanaati vermek lazımdır. Ne kadar zamandır? Yirmi sene sürer."

Amiral Bristol'e biz yirmi sene sürdürmeyiz, dediğimi hatırlarım.

HİLAFETİN KALDIRILMASI

Hilafet Hepimizde Ciddi Endişe Yaratıyordu

Cumhuriyetin ilk karşılaştığı mesele Halifenin vaziyeti olmuştur. İstanbul'da Halifenin temaslari, münasebetleri ve hilafet üzerinde yaratılan cereyanlar, Atatürk'te ve hepimizde ciddi bir endişe yaratıyordu. Umumi olarak Halifenin tutumu, cumhuriyetin yanında hilafet müessesesinin beraber işlemesi ve yürümesi çok mahzurlu, hatta imkânsız görünüyordu. Bizde böyle bir kanaat hasıl olmuştu. Hilafet meselesinin siyaset sahnesine gelmesi, Halifenin bir müracaatından doğmuştur. Halife, başkâtibi vasıtasıyla hükümete yaptığı bir müracaatla, hilafet hazinesinin ihtiyacından, hükümetle temas etmek için bir usul bulunmasından bahsederek birtakım taleplerde ve temennilerde bulunuyordu. Gelen yazıda, bir müddetten beri bazı gazetelerde hilafet makamı ve Halifenin şahsı hakkında kötü telakkilere yol açacak neşriyat yapıldığından şikâyet ediliyor ve İstanbul'a giden hükümet erkânının, resmi heyetlerin kendisiyle temas etmeyişlerinden Halifenin büyük teessür duyduğu

ifade ediliyordu. Hükümetle temas için bir usul bulunması temenni olunurken, ya Halifenin Ankara'da bir temsilci bulundurması, yahut hükümetin Halife nezdine bir mümessil göndermesi gibi bir yol da gösteriliyordu. Bu müracaatı aldığımız zaman Atatürk İzmir'de bulunuyordu. (Şubat 1924). İzmir'de harp oyunları yapılıyordu. Atatürk oraya gitmişti. Vaziyeti kendisine yazdım. Atatürk'ten şu cevabı aldım:

"Makamı hilafetin ve Halifenin şahısları hakkında suitelakkiyat ve suitesirat zemini, Halifenin kendi tarz ve tavru hareketinden neşet etmektedir. Halife hayatı dahiliye ve bilhassa hayatı hariciyesiyle ecdadı padişahların mesleğini muakkip görünmektedir. Cuma alayları, ecnebi mümessilleri nezdine memurlar izamı suretiyle münasebat, tantanalı gezintiler, saray hayatı, sarayında ihtiyat zabitlerine varıncaya kadar kabul ve onların iştikalarını istima ve onlarla beraber ağlamak gibi hareketler bu kabildendir. Halife, Türkiye Cumhuriyeti ve Türkiye halkı ile, karşı karşıya, vaziyetini mütalaa ettiği zaman, İngiltere Krallığı ile Hindistan ahali İslamiyesine veya Efgan Devleti ile Efgan halkına karşı, hilafetin vaziyetini vahidi kıyasi olarak nazarı dikkatte tutmalıdır. Halife ve bütün cihan, kati olarak bilmek lazımdır ki, mevcut ve mahfuz olan Halife ve halife makamının, hakikatte, ne dinen ve ne de siyasetten hiçbir mana ve mevcudiyeti yoktur. Türkiye Cumhuriyeti safsatalarla mevcudiyetini, istiklalini tehlikeye maruz bırakamaz. Hilafet makamı, bizce en nihayet, tarihi bir hatıra olmaktan fazla bir ehemmiyeti haiz olamaz. Türkiye Cumhuriyeti ricalinin veya resmi heyetlerin, kendisiyle temasını talep etmesi dahi, cumhuriyetin istiklaline sarîh tecavüzdür. Serkarinini Ankara'ya göndermek veya şayanı itimat bir zatın nezdine izamı suretiyle; hükümete iblağı hissiyat ve temenniyat talebinde bulunması dahi, Hükümeti Cumhuriyet ile karşı karşıya vaziyet alması demektir. Buna da selahiyettar değildir. Kendisiyle hükümeti Cumhuriyet arasında başkâtibi muharebeye tavsit etmesi de fazladır. Halifenin temini hayat ve maişeti için Türkiye Reisicumhurunun tahsisatından mutlaka dûn bir tahsisat kâfi gelir. Maksat; debdebe ve dârât değil, insanca hayat ve maişet temininden ibarettir. Hazinei hilafetten maksat ne olduğunu anlayamadım. Hilafetin hazinesi yoktur ve olamaz. Böyle bir hazineye ecdadından tevarüs etmişse resmen ve vazıhan malumat istihsal ve ita

buyrulmasını rica eylerim. Halifenin aldığı muhassasatla gayri kabili temin olan tekalif neler imiş ve 15 Nisan 1923 tarihinde hükümet ne gibi mevait ve işaretta bulunmuştur. Bunu da lütfen işar buyurunuz. Halifenin ikametgâhını tasrih ve tespit etmek, hükümetin şimdiye kadar yapmış olması lazım gelen bir vazife idi. İstanbul'da, milletin boğazından kesilmiş paralarla yapılma birçok saraylar ve bu sarayların içindeki birçok kıymetli eşya ve levazımat, hükümetin vaziyeti ademi tespiti yüzünden mahv ve heder oluyor. Halife mensupları, sarayların en kıymetli levazımatını Beyoğlu'nda, şurada, burada satıyorlar diye rivayetler vardır. Hükümet bunlara bir an evvel vaziyet etmelidir. Satılmak lazım ise hükümet satmalıdır. Hilafet kadrosu ciddi tetkik ve tensik olunmak lazımdır ki, serkarinler, serkâtipler mevcudiyeti, Halifeyi hâlâ saltanat hulyası içinde uyutmasın! Fransızların kral, hanedan ve mensubinini Fransa'ya sokmakta, istiklâl ve hâkimiyetleri için yüz sene sonra, bugün dahi mahzur görüp dururken her gün ufuktan saltanat güneşinin tuluuna duacı bir hanedan ve mensubini hakkındaki muamelemizde, Türkiye Cumhuriyeti'ni, nezaket ve safsata kurbanı edemeyiz. Halife, kendinin ve makamının ne olduğunu sarîh olarak bilmeli ve bununla iktafa etmelidir. Hükümetçe ciddi, esaslı tedabir ittihaz ile işaretini rica ederim efendim.

Türkiye Reisicumhuru
Gazi Mustafa Kemal"

Atatürk'ün bu cevabı, hilafet meselesinin kesin bir hal şekline bağlanıp cumhuriyetin engelden kurtarılması zamanı geldiği kanaatini veriyordu. Atatürk, hilafet meselesini, İzmir'de kumandanlarla da görüşmüş olduğunu nakleder.

Bu muhabereden sonra, ben de İzmir'e gittim. Şubat sonuna doğru Ankara'ya döndük. O zamanın usulüne göre Meclis 1 Mart'ta açılırdı. Meclis açıldı. 2 Mart'ta, parti grubunda, hilafet meselesi ve Şeriye ve Evkaf Vekâleti ile Erkânı Harbiye Vekâleti'nin lağvı konuşulup karara bağladı. Ertesi gün bunlar, birer takrirle, kanun teklifi halinde Meclis geldi (bkz. Ek: 3 ve Ek: 4).

Hilafetin kaldırılmasında daha çok mukavemet görmüşüzdür. Saltanatın kaldırılması daha kolay olmuştu. Çünkü, hilafetin baki kalması, Meclis'teki saltanat taraftarlarını tatmin ediyordu. Fakat bu

şekil ilanihaye iki başlı olarak devam edemezdi. Saltanat taraftarları; zamanı gelince, münasip anında hilafet şekli altında hükümdar idaresi avdet eder ümidini muhafaza ediyorlardı. "Hâkimiyet kayıtsız, şartsız milletindir, Büyük Millet Meclisi bu hâkimiyeti temsil etmektedir, şahsi idare olmayacaktır, fakat hilafet lazımdır, Halife aynı zamanda devletin başı olabilir, nitekim şimdiye kadar olmuştur da..." böyle düşünüyorlardı ve hilafetle birlikte bir ümit yaşıyordu. Görünüş, dışarıda hanedana da büyük ölçüde, uzun müddet ümit vermiştir. Onun için hilafetin ilgası daha çok mukavemete uğramış ve daha derin tesir yapmıştır. Ve ondan sonra ihtilafların başlıca kaynağı olmuştur.

1924 ANAYASASI

Eğitim Birliğini Sağlayacak Kanun

Şeriye ve Evkaf Vekâleti ile Erkânı Harbiye Umumiye Vekâleti, din ve ordunun siyasi cereyanların ve münakaşaların dışında tutulması gerekçesiyle kaldırıldı. Hilafet kaldırıldı. Ve bu arada, aynı gün başka bir teklifle eğitim birliğini sağlayacak olan "Tevhidi Tedrisat Kanunu" Meclis'ten geçirildi. Bunların hepsi 3 Mart'ta, bir gün içinde oldu. Laik cumhuriyetin prensiplerini bu şekilde gerçekleştiriyoruz. Hemen arkasından anayasa müzakerelerine geçildi.

1924 Anayasası, Atatürk'ün yakından meşgul olarak vücuda getirdiği bir eserdir. Bu anayasanın hazırlanmasında, mebuslarla, hukukçularla özel çalışmalarda hükümet olarak, başvekil olarak ilgimiz azdır. Zaten anayasa tasarısı Meclis'e bir teklif olarak gelmiş de değildir. 29 Ekim 1923'te cumhuriyetin ilanı için yapılan tadil teklifi açıklanırken, Anayasa Komisyonu'nun 1921 Anayasası'nı ele aldığı ve lüzumlu değişikliklerle Meclis'e sevk edeceği ifade edilmişti. Yani bu defa, 1924 Anayasası'nın esasları doğrudan doğruya, o zamanki adıyla "Kanunu Esasi Encümeni"nce hazırlanıp Meclis'e getirilmiştir. Anayasa müzakereleri martın ilk günlerinden nisan ayı başlarına kadar bir ay kadar sürmüş ve zaman zaman çok hararetli geçmiştir. İki noktanın münakaşasını hatırlatmak isterim. Bunlar, iyiliklerin de şikâyetlerin de konusunu teşkil etmiştir. Milletvekili seçimlerinin

yenilenmesine karar verme ve "veto" yetkilerinden bahsediyorum. Anayasa teklifinde bir 25. madde vardı. Madde, seçimlerin yenilenmesini iki şekle bağlıyordu. Esas olarak bu kararı Meclis verecek, fakat cumhurbaşkanı bazı şartları yerine getirmek kaydıyla seçimlerin yenilenmesine karar verebilecekti. Cumhurbaşkanı hem bu hakkı, hem de başka bir madde ile lüzum gördüğü kanunları veto etmek hakkını istiyordu ve Meclis bunlara mukavemet ediyordu. Müzakereler esnasında, cumhurbaşkanı için teklif olunan seçimlerin yenilenmesine karar verme hakkına itiraz ettiler ve bunun müzakeresi uzun sürdü; çatışmalı, çekişmeli oldu. Nihayet Atatürk bundan vazgeçti. Veto hakkı, bazı tadillerle kabul olundu. Atatürk'ün şu sözlerini hatırlarım.

"Ne çıkar bunlardan? O neticeye vardım ki, büyük önem vermemek lazım. Veto edeceksin, yine Meclis'ten çıkacak. Şayet Meclis'te aksi bir cereyan hasıl olursa, bunlar çare değil. Esas mesele, Meclis'te sağlam bir çokluğa sahip olmaktır. Mühim olan bu. Meclis'te çoğunluğumuz varsa, yani memlekette çoklukla seçilme imkânımız varsa, istediğimizi yaptırabilir, istemediğimiz şeylere mani olabiliriz. Mesela, kanunlar anayasaya mutabık olmak lazımdır. Anayasanın hükmü budur. Bir kanun anayasaya uygun mudur, aykırı mıdır? Buna karar verecek olan yine Meclis'tir. Böyle olunca, herhangi bir meselede bir doğru neticeye varmak, Meclis çoğunluğunun bulunmasına ve o çoğunluğun eğilimine bağlı bir meseledir." Atatürk bana bunları söyledi ve münakaşalı meselelerin peşini bıraktı. Ondan sonra dikkatini Meclis çokluğu üzerinde yoğunlaştırdı. 1924 Anayasası'nın, karakter itibarıyla liberal bir anayasa olduğundan bahsedilir. Ama bizim için o zaman temel mesele, bir kuvvetli anayasa yapılmasıdır ve bu mümkün olduğu kadar temin edilmiştir, sanıyorum.

Laik cumhuriyet şekilleniyor 1924 Anayasası'nı da bunun esaslı bir adımı saymak lazım. Yalnız bir nokta dikkati çekmektedir. Bu anayasada, "Türkiye devletinin dini, dini İslamdır" hükmünün yer aldığını görürüz. Cumhuriyetin ilanını sağlayan birkaç maddelik değişiklikle anayasamıza giren bu hüküm, yeniden yapılan 1924 Anayasası'nda aynen muhafaza edilmiştir. Bunu şöyle izah edebiliriz: Reformları, bizzat hâkim olarak tatbik ediyoruz. Hareketlerimiz dini İslama mugayir değildir. Bu tesiri muhafaza etmek istiyoruz. Şartlar,

bizi ihtiyata mecbur etmiş, demektir. Böyle bir hükmün anayasaya sonradan sokulması, laik cumhuriyet konusunun henüz daha kâfi derecede işler halde olmadığını gösterir.

Kumandanların Yarattığı Buhran

Bu sene (1924) 6 Ağustos'ta Lozan Muahedesi yürürlüğe girdi. Musul meselesi, Lozan Muahedesinin yürürlüğe girmesinden hemen sonra ele alınacak ve en çok 9 ay içinde bir karara varılacaktı. Bu mecburiyetle İstanbul'da temaslar, 19 Mayıs günü başladı. Bizim heyetin Başkanı Fethi Bey'di. İngiliz heyetine İngiltere'nin Irak Yüksek Komiseri Sör Percy Cox riyaset ediyordu. Fakat, İngilizlerle münasebetlerimiz iyi gitmiyor. Gergin bir vaziyetteyiz. Musul'u mütareke hükümlerine aykırı olarak işgal etmişlerdi. Geçen sene Süleymaniye'yi bombardıman etmişler, bu yakınlarda da işgal eylemişlerdi. Biz bu olayı protesto ettik. Nasturileri kışkırtıyorlar, bundan dolayı hudut sarkıntılıkları oluyor. Hülasa, İstanbul'da görüşmeler başlamış, ama Musul meselesi açıkta bulunuyor; İngilizlerle aramızdaki gerginlik ve münasebetlerimizin düzelmesinde tereddüt uyandıran haller devam ediyor.

İstanbul temasları hiçbir netice vermeden haziran başında kesildi. Cemiyeti Akvam'a müracaat ettik. Eylülde orada görüşülmeye başlandı. Nasturi hareketlerinden ve Cenevre'deki müzakerelerin cereyanı tarzından Musul meselesi, 1924 sonbaharında çok endişe verici bir vaziyet almıştı. Bu esnada kumandanlar meselesi çıktı. Musul etrafındaki gelişmelere ileride sırası gelince devam edeceğim. Şimdi kumandanların yarattığı buhranı anlatıyorum.

Bir sene evvel siyasette çalışma hevesleri olmayıp orduya gitmiş olan kumandanlar, yani Kâzım Karabekir ve Ali Fuat Paşalar, bu sefer Meclis'te çalışmak istediklerini söyleyerek Meclis'e geldiler. Ciddi olarak, ortaya yeni bir buhran ve münakaşa çıktı. Aynı zamanda mebus olan ordu müfettişlerinin ve kolordu kumandanlarının istedikleri zaman Meclis'e gelip politika yapmak ve istedikleri zaman ordunun başına geçerek kumandanlık etmek gibi bir vaziyette bulunmalarının çok tehlikeli bir tatbikat gösterdiği meydana çıkmıştı. Biz, bu meseleyi çok ciddi telakki ettik. Bunlar için, istenildiği zaman gelip gitmeyi mümkün kılmayacak tedbirlere

acilen lüzum gördük. Bundan başka, kumandanlıkla milletvekilliğinin birleşmesini sona erdirmek lazım geldiğine karar verdik ve bunları tatbika başladık. Atatürk, ilk iş olarak, milletvekili olan bütün kumandanların milletvekilliğinden istifa etmelerini doğrudan doğruya kendilerinden istedi. Tabii Kâzım Karabekir Paşa ile Ali Fuat Paşa'ya bu tarzda bir tebligatta bulunmadı. Onlar zaten kumandanlığı istemiyor ve Meclis'e geri geliyorlardı. Kendilerine, istemedikleri zaman, Meclis'ten ayrılıp orduya dönmenin, kumandanlığı istemedikleri zaman çıkıp Meclis'e gelmenin mümkün olmadığını göstermek istedi.

Atatürk, muharebe meydanından gelmiş olup da hem milletvekilliği, hem kumandan mevkiini muhafaza eden bütün askerlerin milletvekilliğinden çekilmelerini bildirince, hepsi çekildiler. 3. Ordu Müfettişi Cevat Paşa ile Cafer Tayyar Paşa itiraz etti. Şimdi bununla ordu üzerindeki hâkimiyet tecrübe olundu. Ordu kimin elindedir, anlaşıldı.

Refet Paşa daha önce milletvekilliğinden istifa etmişti. Sonra arkadaşları istifasını geri aldırılar. Kâzım Karabekir ve Ali Fuat Paşalar zaten orduyu bırakmışlardı. Ankara'ya gelmiş, siyaset yapmak yolunu tutmuş bulunuyorlardı. Ben derhal vaziyet aldım. Kendilerinin Meclis'e gelmek istemeleri haklarıdır; ama kumandanlık ettikleri zamanda vazifeleri icabı olarak bilinmesi ve sağlanması yalnız kendilerine tevdi edilmiş olan devlet esrarını haleflerine teslim etmeleri gerekir ve ancak ondan sonra kumandanlıktan ayrılmış olabilirler. Bunu onlara anlatmak istedim. Kendilerine yazdım.

Açıktan, "gelemezsiniz" diye söyledim. Elinizdeki vesikaları halefinize teslim edeceksiniz, ondan sonra Meclis'e gelebilirsiniz, dedim. Meclis'te söyledim ve çıkardım. Meclis Reisi, Milli Müdafaa Vekili hepsi iltizam ettiler ve onlar orada duramadılar.

Derler ki, Meclis toplandı, encümenler seçildi ve bu esnada Ali Fuat Paşa ile Kâzım Karabekir Paşa Meclis'te hazır bulunmadıkları için arzu ettikleri encümenlere seçilmek imkânından yoksun kaldılar, bu haktan mahrum bırakıldılar. Biz, kendilerine uyguladığımız muameleyi bu tertip için yapmışız gibi tarize maruz kaldık. Ama mesele o değil. Bizim noktai-nazarımız şöyle: Kumandanlığı bırakıp gelmek için yapılacak bir formalite var. Bunu yapsınlar, anlatmak istediğimiz bu.

Kumandanlar Direnmek İstedi

Kendilerine, amirleri olan Milli Müdafaa Vekâleti tebliğ etti. Ben umumi efkâr karşısında görüşümüzü müdafaa ettim. Düşündüler, taşındılar. Nasıl şeydir, milletvekili seçilmişiz, bizi Meclis'te çalışmaktan nasıl men edersiniz, tarzında direnmek istediler. Tutturamadılar.

Atatürk hatıralarında, onların evvela orduya gidip sonra Meclis'e dönmek istemelerini olumsuz bir şekilde yorumlar. Yani, orduyu kâfi derecede hazırladılar, şimdi siyasetle bu hazırlığı değerlendirecekler, şeklinde yorumlamıştır. Onun için bu tecrübeye girişti. Ordu üzerinde kimin tesiri ve hâkimiyeti vardır, bunu tecrübe etmek istedi.

Ordu üzerinde hâkimiyet esas itibarıyla en kuvvetli olarak muharebe meydanında kurulur. Uzun sulh zamanlarında, kumandanların ordu üzerinde hâkimiyetleri, yalnız resmi olarak, rütbeleri, kıdemleri ve mevkiileri sayesinde. Sulh ordularında bunun yürekten bir güven ve bağlılık halini alması için, kumandanların, değerlerinde ve çalışmalarında da rütbelerinin üstünlüğünü madunlarına (astlarına) her vesile ile ispat etmeleri lazımdır. Askerliğin tabiatında olan kaide budur. Yürekten itibar ve hâkimiyet meselesi sulhta böyle temin olunur. Harpte, muharebe meydanı bu itibarı kendiliğinden tesis eder. Zaten muharebede, ordunun kaderi kendisine emniyet olunacak ehliyetle bulunmayanlar duramazlar, çekilirler. Kalanlar icraatıyla seçilmelerini teyit etmiş olurlar. Muharebe meydanının vermiş olduğu üstünlük, başka bir kuvvettir. Bu arkadaşlar muharebe meydanından da gelmişlerdir. Büyük kumandan itibarını muhafaza etmek için, bu, bir dereceye kadar kâfi bir sebeptir. Ama Atatürk'ün teşebbüsüyle, ordu kimin elindedir, anlaşıldı. Bu tecrübenin, orduda kâfi derecede uğraştıktan sonra sökülmeyecek bir yer olduğunu gördüler, siyaset hayatında çıkış yolu aradılar, manasında tefsiri de mümkündür. Musul meselesinden dolayı İngilizlerle aramızdaki münasebetlerin çok gergin olduğu meydana çıktıktan sonra kumandanlığı bırakmalarını, Atatürk ayrıca şiddetle tenkit etmiştir.

CHP'nin Kuruluşu

Olayların kronolojik sırasına göre Terakkiperver Fırka'nın kuruluşuna gelmiş bulunuyoruz. Bunu anlatmadan önce, şimdi, Halk Partisi'nin kuruluşuna kısaca temas edeceğim. Kısaca diyorum, çünkü partinin kuruluşu ile benim fazla bir ilgim yoktur. Bu, doğrudan doğruya Atatürk'ün teşebbüsüdür.

Herkesin bildiği gibi Cumhuriyet Halk Partisi, Milli Mücadele dediğimiz büyük kurtuluş çabasının siyasi temeli olan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin devamı olmuştur. Daha, Büyük Millet Meclisi idaresi devrinde yani 1920'den 1923'e kadar geçen zamanda, memleket idaresi Büyük Millet Meclisi'nin yalnız murakabesi değil, hatta fiilen idaresi altında geçmiştir. Bu devirde Büyük Millet Meclisi yalnız memleketi idare etmiyor, memleket idaresinde çoklukla hükümette bulunanlara karşı teşkilatlı bir grupla sert ve ciddi bir murakebe yürütüyordu. Hepsi Müdafaa-i Hukuk'tan gelmiş olan milletvekilleri, Birinci ve İkinci Grup adları ile birbirinin karşısında vazife görüyorlardı. İkinci Grup, bugün anladığımız manası ile, Atatürk idaresine karşı muhalefeti teşkil ediyordu. Milli Mücadele böyle bir siyasi yürütme ve denetleme kuruluşu içinde geçmiştir. Grupların Büyük Millet Meclisi'nde birbirleriyle geçinmeleri vakit vakit insanı meymus edecek (üzecek) gerginlikler gösterdiği halde idarecilerin sabrı ve vatanseverliği büyük sefer esnasında bir bölünmeyi önlemiştir. 1923'te yapılan Meclis seçiminde millet huzuruna yine siyasi teşekkül olarak Müdafaa-i Hukuk çıktı. Netice Müdafaa-i Hukuk milletvekillerinden kurulu bir tek parti meclisi idi. Şu farkla ki, geçen İkinci Grup'un uzlaşmaz ve Atatürk idaresi karşısında sanılan üyelerinden hemen hiç kimse Meclis'e gelmemişti.

Ben Lozan'dan döndüğüm zaman, burada parti teşkilini olgun bir karar olarak buldum. Devletin kurulması için girişilen her türlü faaliyetler arasında, şimdi Atatürk'ün kimlerle ve nasıl çalışacağını tayin edilmesi gerekiyor. Atatürk bununla meşgul. Daha evvel temas ettiğim için tekrarlamayacağım. Ben geldikten sonra bu görüşmeler devam ediyordu ve parti teşkili için çalışmalar olgunlaşmıştı. Atatürk, yeni devletin idaresinde ve gerçekleştirmeye girişeceği ıslahatta iyi kurulmuş bir partiye istinat etmek (dayanmak) fikrinde idi. Bu fikre hepimizden evvel sahip olmuş ve bunu ciddi olarak tahakkuk ettirmek (gerçekleştirmek) istemiştir. Hazır bulduğum bu faaliyeti benimsedim. Bir partinin lüzumunu, faydalı olacağını, muntazam

alışması lazım geldiğini ben de kabul ettim. Fakat bu hususta ne geniş tecrübem, ne geniş bir faaliyetim vardı. Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti ile alakam ve onunla çalışmam, muharebe esnasında özellikle cemiyetin teşekkülünün temel gayesi ve tek sebebi olan memleketin kurtarılması mevzuuna inhisar etmiştir. Ve bu münasabet tam askeri mahiyettedir. Genelkurmay Başkanı olarak Müdafaai Hukuk Cemiyeti'nin faaliyetini tabiatıyla paylaşıyordum. Mümkün olan yerlerde ona müdahale ederek yol göstermeye uğraşıyordum. Söylediğim çerçeve içinde cemiyetle münasebette bulunmak benim vazifemin tabiatı icabıydı. Sonra parti teşkili için çalışmama zaten imkân olmadı, muharebe bitince ayrıldım, Lozan'a gittim.

9 Eylül'de Halk Partisi resmen kuruldu. Atatürk Parti başkanı olarak partinin teşekkülünü takip ediyor ve onu intizama koymaya çalışıyordu. Klasik anlayışa ve umumi telakkiye göre, Atatürk'ün hem devlet başkanı, hem parti başkanı olarak çalışması, yadırganacak bir konu farz olunabilir. Ama bizde o zaman böyle bir yadırgama yoktu. Benim telakkim (düşüncem) de böyle idi. Yeni bir devlet kuruyoruz. Bu devletin başlıca kurucusu ve hazırlayıcısı Atatürk'tür. Devletin faaliyete başladığı esnada ona, ilerici, çok faal ve dinamik bir bünye verebilmek, başarılı kılmak için Atatürk, başlıca fikir ve enerji kaynağı olacaktı. Onun devletin başından ayrılması nasıl mümkün değilse, devlet idaresinin desteği olarak meydana getirdiği partinin başkanlığından ayrı düşünülmesi de o derece mümkün olamazdı. Bu hal bize çok tabii görünüyordu. Ancak devletin ve partinin bünyelerinde normal demokratik rejim teessüs ettiği zamanlarda devlet ve parti başkanlıklarının aynı şahıs üzerinde birleşmemesi düşünülecek bir konu olabilirdi. Nitekim, 1924 Anayasası demokratik bir anayasa olduğu halde, bunda devlet başkanının, parti başkanlığından ayrılması fikri bir mecburiyet olarak düşünülmemiştir. Bu da gayet tabii idi. Çünkü birçok radikal reformlar 1924'te henüz tamamlanmamıştı.

Atatürk, parti ile daima meşgul olmuştur. Bunu esaslı bir vazife sayıyordu. Parti başkanı olarak kalmasaydı sözü, ileride Serbest Fırka'nın teşekkülünde de bahis konusu olacaktır. Fakat Atatürk, o zaman da partiler dışında kalan bir devlet başkanı yerine, mevcut

partilerin hepsine müsavi muamele eden bir devlet başkanı durumu ile vaziyeti izah ve takip etmeye çalışmıştır.

Terakkiperver Fırka ve Halk Partisi

Parti teşkilinde, Atatürk herkesi Halk Partisi'nden telakki etmeye, öyle kabul ettirmeye çok mütemayıl görünmüş ve bunu vakit vakit söylemiştir. O zamanlarda fazla bir tecrübemiz yok. İyi niyetle yürüyeceğine inanıyoruz. Ama işin tabiatında bulunan istidat, çok geçmeden kendini göstermiştir. Halk Partisi'nden zannolunan pek çok kalabalık, ayrılma günü geldiği vakit en evvel ayrılmışlardır. Halk Partisi kurulduğu zaman, Birinci Meclis'teki İkinci Grup, partinin dışında kalmış ve bu grubun Atatürk idaresine karşı sanılan üyelerinden hemen hiç kimse, yeni Meclis'e seçilmemişti. Bununla beraber, Büyük Millet Meclisi'ndeki tek parti, kuruluşundan bir yıl sonra geçimsizliğin beraber çalışmayı imkânsız kıldığı sanılarak, tabii ve suni gayretlerle bir ayrılmaya ve bölünmeye gitmiştir. Bu suretle, 17 Kasım'da ilk muhalefet partisi olarak Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Halk Partisi karşısında kurulmuş oldu.

1924 sonbaharında Meclis çalışmaları büyük bir istizahla (gensoru) başladı. 1 Kasım'da Meclis açıldı ve mübadele işleri derhal en ehemmiyetli mesele halini aldı. İstizah, Mübadele Vekilini hedef olarak seçmişti. Fakat, mübadele (değiş tokuş) ve iskân işlerinden başka, daha birçok meseleler vardı. Müzakereler esnasında, muhtelif vesilelerle diğer vekâletlere ait işlere temas ediliyordu. Ben havayı umumi münakaşaya istidatlı gördüm. Bunun için Meclis'i her meselede aydınlatmak fırsatını bulmayı tercih ettim. Ve istizahın genişletilerek bütün hükümet icraatını içine almasını, benden ve her vekilden istenilen hususların sorulmasını istedim. Bunu kabul etmeye hazır olduğumuzu söyledim. İstizah bu mahiyette işlemeye başladı. Birkaç gün sürdü ve çok sert oldu. Tekakkiperver Fırka henüz kurulmamış. Fakat, muhalifler her vesile ile hükümetin icraatı üzerinde mütemadiyen şikâyet ediyorlardı.

Tenkitlerin ve şikâyetlerin büyük kısmı mübadele işleri üzerinde toplanıyordu: Mübadiller iyi iskân edilmiyor; gelenlerin bir kısmı yollarda perişan oluyor; Garbi Trakya'da Türk ahaliye zulüm yapılıyor, hicrete zorlanıyor. Başlıca şikâyetler bunlar.

Ahali mübadelesi gibi çetin ve ıstıraplı bir meselenin insanlığa yakışır bir tarzda halli için, Lozan'da Mübadele Mukavelesini hazırlarken çok düşündük ve çok emek sarf ettik. Halkı bir yerden bir yere naklederken muhtemel ıstırapları hafifletecek, asgari hadde indirecek birçok esasları mukaveleye koydurduk. Fakat tatbikat umulan neticeyi bir anda vermedi. Yunanistan'la siyasi münasebetlerimizin henüz teessüs etmemiş olduğu bir zamandayız. Tarafsız devletler vasıtasıyla, zannederim Hollanda sefareti vasıtasıyla, şikâyetlerimizi Yunan Hükümeti'ne bildiriyoruz. Vaziyet bu. Bir defa esas mesele, Yunanistan'ın bizimle hakikaten iyi bir münasebet tesisine karar vermiş olup olmamasındadır. Bunu çözmeye çalışıyoruz.

Mübadele işleri hakkında Meclis'e geniş izahatta bulundum. Anket parlamenterin kabulü için uzun münakaşalar oldu. Muhtelif hatiplerin konuşmaları hayli devam etti. 8 Kasım'da Yunus Nadi Bey, Rauf Bey'e ve Refet Paşa'ya karşı hücumla geçti. Söz alarak.

"Memleketin rejimi mevzubahistir. Cumhuriyet idaresi mevzubahistir. Her şeyi görüşmek lazımdır. Hâkimiyeti milliye mi cumhuriyetin tekâmülüdür, cumhuriyet mi hâkimiyeti milliyenin tekâmülüdür, gibi bir nazariyenin mevzuu münakaşa olmasına mahal yoktur" dedi.

Rauf Bey'in bir gün evvelki konuşmasını cevaplandırdı. Aynı mesele, yani hâkimiyeti milliye -cumhuriyet münakaşası, bu defa Yunus Nadi Bey ile Rauf Bey arasında açılıyor.

Yunus Nadi Bey, daha sonra Refet Paşa'nın mebusluktan istifa ettiği zaman yaptığı beyanata temas etti. Karanlık odada, yârân arasında bir akdi milli varmış, nedir bu, diye sordu. Burada cumhuriyet her suretle değersiz bir hale getirilerek, türlü tertiplerden bahsolunuyor, dedi.

Bu tartışmalarda, bir sene evvel, büyük ölçüde Atatürk'le ihtilafa düşmüş ve muhalefeti açıktan başlamış olan arkadaşlar ön safta bulunuyorlar. İstizah böyle bir hava içinde cereyan ediyor. Nihayet, bu istizah tabii neticesine varıyor ve yeterlik takriri veriliyor.

Yeterlikten sonra güvenoyuna müracaat ediliyor. 19-20 kişinin muhalefetine karşı, büyük bir çoğunlukla hükümete güvenoyu veriliyor. Bu güvenoyu verildiği zamanlarda ben hastayım. Amipli dizanteriden perişan bir haldeyim. Artık müzakerelere iştirak edebilecek durumda bulunmuyorum. 22 Kasım'da (1924) istifa ettim. Hakikaten yoruldum. Geçen bir sene zarfında Ankara'nın hükümet

merkezi olması, cumhuriyet meselesi, hilafet meselesi, eski arkadaşların yarattıkları meseleler beni çok yordu ve bütün bu işler karşısında İstanbul basını ve İstanbul entellekti toplu olarak ve sebatlı olarak İsmet Paşa ile uğraştılar. Münakaşalar Atatürk ile çıktı, fakat devam ederken iyi bir taktikle benim üzerimde toplandı. İsmet Paşa meselesi haline getirildi. İstifa ettiğim zaman İstanbul gazetelerinden biri yazmıştı: "Bütün millet oh!" demiş. Gazete, "İsmet Paşa'dan kurtulduk, oh!" diyordu. Talih, hep böyle devam ediyor. Büyük buhran zamanlarında benden çekinenler hep "Oh!" diyorlar ve sonra...

Atatürk Kalacakları, Gidecekleri Ayırıyor

İstizahı müteakip Halk Partisi içinde yeni bir cereyan baş gösterdi. Bu cereyan fikir ayrılıklarının o günkü hali ile devlet işlerini devam ettirilenin mümkün olmayacağı kanaatine dayanıyordu. Atatürk'ün kanaati de böyleydi ve buna çok ehemmiyet veriyordu. Çünkü bazısını bildiğimiz, bazısının ne şekilde kararlaştırılacağını henüz tahmin edemediğimiz ıslahatın Halk Partisi'nin bu dağınık vaziyetinde nasıl kabul ettirilebileceği Atatürk'ün zihninde şüpheli bir hal almaya başlamıştı. Onun da katılmasıyla ortaya şöyle bir arzu çıktı: Beraber çalışamayacağımız insanları, sayısına bakmayarak partiden çıkaralım.

Terakkiperver Fırka'nın teşekkülünden önceki günlerde böyle bir cereyan ciddi olarak ortaya çıktı ve Atatürk kalacakları, gidecekleri ayırmaya başladı. Ayrıca, herkes kendi arzusuna göre, gidecekleri tespit etmeye çalışıyordu. Bu, birkaç gün devam etti zannediyorum ve nihayet, Atatürk, uzun boylu düşündükten sonra bu cereyana son verdi.

Anlattıklarım, Terakkiperver Fırka'nın ilanı zamanına rastlar. Yeni fırkanın kurucuları ayrılır ayrılmaz, ne kadar şüphelendiklerimiz varsa hepsini çıkaralım, görüşünde ısrar edenler oldu. Fakat, Terakkiperver Fırka karşımızda vaziyet aldıktan sonra, Atatürk bu cereyanı kesin olarak durdurdu. Kim gidecekse kendisi gitsin, dedi ve bu halde bıraktı. Neticede, Terakkiperver Fırka götürebildiği kadar insanı götürdü; gerisi, taraftar olsa da olmasa da parti içinde kaldı. Ve bunların hepsi, Terakkiperver Fırka ile yakınlıklarını, münasebetler geliştikçe kaybettiler.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası teşekkül ederek Meclis'te çalışmaya başladı. Ben, tebdilhava için Heybeli Ada'da istirahat halindeyim. Hükümetten çekilmiş olduğum için, bu esnada basının benim aleyhimdeki kampanyası eski şiddetini muhafaza etmiyor. Ama, basında inkılaplar aleyhinde devam eden mücadeleler kesilmemiştir. Bu mücadele, bir ölçüde bütün memlekette devam ediyor. 1925 yılındayız. Şubat'ta Şeyh Said İsyanı patlıyor. Haber alıyoruz. Meclis'te faaliyet, tabiatıyla artıyor. Ben de adayı bırakıp, İstanbul'dan Ankara'ya, Meclis'e dönüyorum.

ŞEYH SAİT İSYANI (1925)

İsyan Süratle Genişliyor

Atatürk'ten acele Ankara'ya dönmem için haber geldi ve ben hemen o gün hareket ettim. 21 Şubat'ta Ankara'dayım. Atatürk beni istasyonda karşıladı, beraber doğru Çankaya'ya çıktık. Atatürk'ü beni özel bir bekleyişle bekler buldum. Hemen hadiseyi görüşmeye başladık. Atatürk vaziyeti bütün teferruatıyla bana anlattı. "İsyan, senin uzaktan takip ettiğin gibi önemli ve geniş mahiyette görünüyor" dedi. Alınan ve alınması düşünülen tedbirler üzerinde görüşüyoruz. Atatürk'ün vaziyetten huzursuz olduğu belli oluyor. İsyanın genişliği ve bastırılması için nasıl tedbirler alınması lazım geldiği hususunda düşünceli ve araştırmacı görünüyor.

Edindiğim intibaa göre isyan, süratle genişler haldedir. Bu esnada hükümet içinde münakaşalar olmuş ve İçişleri Bakanı bulunan Recep (Peker) Bey istifa etmiş. Hükümet içindeki münakaşalar, hadisenin telakki tarzından ve alınacak tedbirlerden çıkmış. Recep Bey isyanı daha endişeli bir hava içinde karşılayarak işi başvekinden fazla ciddiye aldığı için ihtilafa düşmüşler. Bu sebepten ayrılmış.

Ben, Çankaya'da Atatürk'ün misafiri bulunuyorum. Hadiseleri beraber takip ediyoruz. Bugünlerde asilere karşı harekete geçmiş olan bir süvari fırkasını, bulunduğu karargâhta asiler gece basıyorlar ve kâmilten dağıtıyorlar. Bu haber harekâtın bundan sonraki neticeleri

bakımından endişelerimiz üzerinde büyük bir etken oluyor ve işin ehemmiyeti bizim gözümüze açık bir surette görünüyor.

Bugünlerde Halk Partisi Meclis Grubu bir toplantı yaptı. Hükümet Başkanı izahat verdi. Hadise üzerinde geniş görüşmeler oldu. Ben geçen yılın 22 Kasımı'nda Başbakanlıktan ayrılmıştım. Fakat Parti Genel Başkan Vekilliği sıfatını muhafaza ediyordum. Bu sıfatla müzakerelere ben de katıldım ve hadiseye nasıl baktığımı anlattım. Gruptaki münakaşalar sertleştikçe, hükümetin durumu güçleşiyordu. Bunun üzerine Fethi Bey istifa etti. Bundan sonra Atatürk, hükümet teşkil vazifesini bana verdi.

3 Mart'ta hükümet programını Meclis'te okuyarak güvenoyu aldık.

Program gayet kısa idi ve aşağı yukarı şu noktalara dayanıyordu:

Her şeyden evvel son hadiselerin süratle ve şiddetle ortadan kaldırılması, memleketin her türlü fesat hareketlerinden korunması, huzurun sağlanması ve devlet otoritesinin sağlam bir şekilde yerleştirilmesi için bütün tedbirleri alacağız.

Fethi Bey Hükümeti'nin düşmesi ve benim riyasetimdeki hükümetin teşkili ile programın Meclis'ten geçirilmesi esnasında, Terakkiperver Fırka muhalefet olarak çalışır haldeydi. Terakkiperver Fırka erkânı, Fethi Bey Hükümeti'nin niçin istifa ettiğini anlamadıklarını

söylüyorlardı. Meclis'teki münakaşa iki nokta üzerinde toplanıyordu:

Fethi Bey Hükümeti niçin istifa etmiştir? Bu meydana çıkmalıdır.

Meclis dışında kararlar veriliyor, tertipler yapılıyor. Yani eski tezleri...

İkinci nokta, geniş askeri tedbirlere lüzum yoktur, hükümet bilhassa mübalağa ediyor ve geniş tedbirler almak istiyor. Bu havayı yaratıyorlar. Bu vesileden istifade ederek bir dikta rejimine geçeceğimizi dile getiriyorlardı.

Ben hükümet programını söyledikten sonra Ali Fuat Paşa, Fethi Bey Hükümeti niçin çekilmiştir, سوالini sordu. Kendisine verdiğim cevapta dedim ki:

"Arz ettiğim programda bunu açıkça ifade ettim. Mevcut hadiseyi süratle yok etmek istiyoruz. Memleketin fesat hareketlerinden korunması, huzurun ve sükûnun muhafazası için seri müessir hususi tedbirler almaya gidiyoruz. Yalnız bu hadiseyi önlemek için değil, bütün memlekette muhtemel hadiselerle karşı hususi tedbirler alacağız. Bütün bu açık vaziyet karşısında, gerek hükümet

değişikliğinde, gerek yeni hükümetin takip edeceği siyasette, malum olmayan hiçbir nokta yoktur."

Fuat Paşa, bu defa sualini değişik biçimde sordu. Öğrenmek istediği şu: Fethi Bey Kabinesi isyan hareketleri karşısında gerekli tedbirleri almamış mıdır, benim bu husustaki kanaatim nedir?

Tekrar kürsüye geldim:

"Rica ederim, beni Fethi Bey'le burada münakaşaya sevk etmeyiniz. Bunun ne ameli faydası vardır, ne de dürüst bir harekettir. Eğer benim programımda ve takip edeceğim politikada kabul olunmayacak noktalar varsa, bunları sorunuz. O vakit cevap vermek hem vazifemdir, hem iktidarım dahilindedir" dedim.

Bu münakaşalar arasında hükümet, Terakkiperverler'in muhalefet oylarına karşılık büyük çoğunlukla güvenoyu aldı. Hükümet programında ifade etmek istediğimiz tedbir iki noktada hulasa edilebilir: Seferberlik ilan edeceğiz ve bir Takriri Sükûn Kanunu çıkaracağız. Takriri Sükûn Kanunu'nu işletebilmek için iki İstiklal Mahkemesi kuracağız. Biri şarkta çalışacak, birinin merkezi Ankara olacak.

Hazırladığımız kanuna göre, hükümet lüzum gördüğü takdirde suçluları İstiklal Mahkemesi'ne verebilecek ve İstiklal Mahkemesi davaları kendi kanunları ile süratle yürütecek.

Meclis'te hükümetin güvenoyu aldığı anlaşılnca, kürsüye gelerek, va ziyetin ehemmiyeti dolayısıyla hemen bu gece müzakeresini teklif edeceğimiz bir kanun olduğunu söyledim ve kanunun bu gece görüşülerek neticeye bağlanmasını rica ettim.

Takriri Sükûn Kanunu

Takriri Sükûn Kanunu, iki maddelik kısa bir kanun. Müzakereler başladı ve Terakkiperver Fırkası mensupları bu kanuna karşı şiddetle muhalefete geçtiler. Bütün münakaşaları dinledikten sonra, teklif ettiğimiz kanunu şu şekilde izah etmeye çalıştım:

"Muhalefet erkânının mütalaalarını dinledik. Muhterem Kâzım Karabekir Paşa ıslahatı, istiklal mahkemelerine istinaden mi yapacaksın, diye soruyorlar. Islahatı emniyet ve asayiş temeline istinat ederek yapabiliriz, benim kanaatim budur. Emniyet ve asayiş temelini muhafaza için bütün kanunlar gibi istiklal mahkemesi de bir

vasıttan ibarettir. Ben de bir şey sorayım: İslahat fikirleri, teceddüt, terakki fikirleri ahlaksızlıktır diye bar bar bağrılırken, muhalefet erkânı niçin bir tek kelime söylemediler?

Muhterem Rauf Beyefendi, cumhuriyeti tehlikede görmüyorum ve onun için bu kanun lazım değildir, buyurdular. Cumhuriyetin tehlikede olmadığı esnada, bu müşahedede kendisi ile beraberim. Vaziyete göre tedbir bulan bir cumhuriyet hiç tehlikede olur mu?"

Saltanat 1922'de kaldırılmış; 1923'te cumhuriyet ilan edilmiş. 1924'te hilafetin ilgası, Şeriye ve Efkav Vekâleti'nin kaldırılması, tedrisatın birleştirilmesi hakkında kanunlar tatbika konmuş. Cumhuriyethenüz bir yılını yeni doldurmuş. Memleketin her tarafında irtica alabildiğine tahrik ediliyor. Memleketin bir köşesinde silahlı bir irtica ayaklanması başlamış, hadise süratle yayılıyor. Bütün bu şartlar içinde Takriri Sükûn Kanunu ve İstiklal Mahkemeleri gibi radikal tedbirlere müracaat etmeden cumhuriyeti, yeni rejimi korumak mümkün müdür? Terakkiperver Fırka erkânına Meclis'te bunları anlatmaya çalıştık. Neticede teklif ettiğimiz kanun ve tedbirler Meclis çoğunluğunca kabul edildi.

İsyan, Elazığ'a Dayandı

Bu esnada gece gündüz Atatürk ile buluşuyoruz ve askeri vaziyeti beraber mütalaa ediyoruz. düşündüğüm geniş ihtimalleri göz önünde bulundurarak, bir defa, askeri tedbirleri derhal alacağız. Bir kolorduyu hemen seferber etmek lazım. Adana civarında bulunan kolorduyu seferber hale getirmek için süratle harekete geçtik. Ondan sonra, her çeşit tahriki önleyerek, hükümeti tamamıyla hâkim kılacak diğer tedbirleri almak gerekiyor. Geniş bir irtica hareketi içinde bulunduğumuza hiç şüphe yok. Bu hareket ne ölçüler içinde, nerelere kadar sirayet eder ve hadise ne gibi bir mahiyet alır, bunu bilmiyoruz. Ancak, halen askeri mahiyet arz eden silahlı irtica hareketinin bulunduğu mıntıkada çabuk netice almak, ilk vazife görünmektedir. Onun için, vazife aldığım ilk gün, düşündüğüm tedbirleri Meclis'ten süratle geçirmeye çalıştım.

İsyan, Elazığ kapılarına kadar dayandı. Asiler Diyarbakır'a iki defa hücum ettiler. Şehrin içine girdiler ve çıkarıldılar. Seferber olan

kuvvetler nisan başına doğru Diyarbakır ve Elazığ'a yetişmeye başladılar.

Düşünmeli ki, bu 1925 yılında, İngilizlerle münasebetlerimiz henüz daha düzelmemiştir. Musul meselesi kesin neticeye varmamıştır. Muvakkat bir sınır çizilmiş ve taraflar birbirinden ayrılmıştır. Ama netice belli değil ve ihtilatların neler doğuracağı bilinmiyor. Her gün askeri tebliğ neşrediyoruz. Kamuoyuna vukuattan haberler veriliyor. Şeyh Sait, harekât esnasında dini kurtarmak davasını açıktan ortaya atmış bulunuyor."Hilafet kalkmıştır, din tehlikededir. Dini kurtarmak lazımdır". Davaları bu. Şeyh Sait, isyan hareketini, böylece bütün memlekete milli bir hareket olarak değil, bir din hareketi olarak gösteriyor. Her tarafı harekete geçirmek sevdasındadır. Aldığımız tedbirlerin ve askeri tertiplerin, bütün memlekete şamil olması için ilk icraata geçtiğimiz zamanki düşüncelerimizin isabetli olduğu anlaşılmaya başlandı.

Şeyh Sait Yakalandı

Askeri harekât, 1 Nisan'da sona erdi. Şeyh Sait, Lice civarındaki ordugâhından söküldükten sonra, anlaşıldığına göre bir an önce İran'a kaçmaya çalışıyor. Diğer istikametlere giden yollar kapanmış, onun için İran'a kaçıp selamete çıkmak istiyordu. Harekâtın bu safhasında halkın yardımı başladı. Halk, asilere iltihak etmek (katılmak) şöyle dursun, yolunu kesmeye ve münasebetini daraltmaya meyletti. Nihayet bugünlerde Şeyh Sait, halkın da hükümet kuvvetleri ile birlik olması sayesinde, kendisi ile temas etmiş olan kıtaata teslim edildi. Başta Şeyh Sait olmak üzere isyanı idare eden başlıca şeyhler hükümetin eline geçti. Askeri bakımdan harekâtın hitam bulmuş olduğu ilan edilerek yakalananlar mahkemelere verildi.

Dış âlemin nazarında Şeyh Sait İsyanı önemli idi. Fakat, akisleri daha büyük oldu ve hadise öneminden çok büyük mikyasta değerlendirildi. Her tarafta, bilhassa İtalya'da Anadolu, baştan başa halifecilerin isyan mıntıkası olarak gösteriliyordu. Bu suretle genç Türk Cumhuriyeti'nin yakın gelecekte ne olacağı belli değil gibi bir manzara yaratılmıştır.

Şeyh Sait'in uzun zamandan beri kuşku ve hazırlıkta bulunduğu anlaşılmıştır. Daha Nasturi hareketleri olurken, bir suretle bu hareketlerle ilişiginden şüphe edilmiş, şahitlik vazifesi ile mahkemeye çağrıldığı halde, o, daha büyük ihtimallerden sakınarak kuşku içinde hazırlığa başlamıştır. Anlaşıyor ki, evvelki hareketler sırasında geniş hazırlıkları varmış.

Asilerin muhakemeleri sırasında ortaya birtakım meseleler çıktı. Şeyh Sait'in İstanbul'da âyan azasından Seyit Abdülkadir ile münasebette olduğu anlaşıldı. Şeyh Abdülkadir aldanarak emniyet memurlarına açılmış. Bir Kürt hükümeti kurmak için lüzumlu para üzerinde görüşmeler olmuş. Muhakemenin teferruatı ve tafsilatı çok söylenmiştir, neşredilmiştir.

İsyanın Sebepleri

Bütün bunlarda, Şeyh Sait İsyanı'nda memlekette senelerden beri yuvalanmış olan propagandının eserleri görülmüştür. Şeyh Sait İsyanı'nı doğrudan doğruya İngilizlerin hazırladığı veya meydana çıkardığı hakkında kesin deliller bulunamamıştır. Fakat, bundan şüphe edilmiş ve gerekli tahkikat yapılmıştır. Çünkü, İngilizlerin Musul hareketi esnasında ve daha sonra Nasturi ayaklanmalarında olduğu gibi, hudutlarda ve dışarıda propagandayla, münasebetlerle Şeyh Sait İsyanı'nın patlamasında zahiren (görünüşe göre) yardımcı oldukları intibai (izlenimi) mevcuttu.

Şeyh Sait İsyanı'nın sebeplerini değerlendirirken dikkatli olmak gerektiği kanaatindeyim. Herhalde bunu bir milli hareket olarak kabul etmemek lazımdır. Milli Mücadele esnasında ve Lozan müzakereleri devam ederken, Kürtler umumi olarak Türk camiasında bulundular ve memleket birliğini muhafaza etmek milli hükümeti kuvvetli bulundurmak için arzu ile yardımcı oldular. Milli Mücadelenin ilk günlerinde Heyeti Temsiliye'de Musa Bey isminde birisi vardı. Mutki aşiretinin reisi olan Musa Bey, itimatla Heyeti Temsiliye'ye seçilmişti. Gerçi hiçbir zaman Ankara'ya gelmedi. ama bunu kötü bir maksada yormamak lazımdır. Çünkü hükümet merkezinden uzakta bulunmak, feodal şeyhlerin yetişme tarzları ve tabiatları icabıdır.

Sevr Muahedesi ile Kürtler, Türkler gibi kendi vatanlarını tehlikeye maruz gördüler. Çünkü Sevr Muahedesi hükümlerine göre, Doğu

Anadolu'da Ermenistan hududu bitişiğinde bir Kürdistan Devleti kurulacaktı. Kürtler, Türk vatanının kendileriyle beraber, bilhassa doğuda, Ermeni tehlikesine maruz kalacağını biliyorlardı. Milli Mücadelenin devamınca canla başla beraberlik gösterdiler. Sonra, Lozan Muahedesi yapılırken de Kürtler vatansever olarak Türklerle beraber bulunmuşlardır. Kürtler Ermeniler gibi Lozan'a gelip bize müracaat etmediler. Hatta biz Lozan'daki konuşmalarımızda, milli davalarımızı "biz Türkler ve Kürtler" diye bir millet olarak müdafaa ettik ve kabul ettirdik. Şeyh Sait İsyanı, Kürtlerin bu umumi tutumundan ayrılan ilk işarettir. Bununla beraber bu isyanın sebepleri arasında, Doğu Anadolu'daki sosyal meseleler üzerinde düşünmek icap eder. Doğu'da şeyh hâkimiyeti ve herkesin kendine göre bir nüfuz mıntıkası, bir hâkimiyet bölgesi meselesi vardır. Öteden beri, Osmanlı İmparatorluğu'ndan beri devam eden bu vaziyet, tahrikin ve cüretin temeli olabilir. Söylediğim tehlikeler ortadan kalktıktan sonra, şeyhlik menfaatleri ile din konusunda memlekette açılmış olan geniş propaganda, bunları tahrik etmiştir. Osmanlı idaresi şeyhlerin gözünde, nihayet bir uzlaşma idaresidir. Bu defa da şeyhler, Osmanlı Devleti'nin tabiatında olan bu istidadı değerlendirmek istemiş olabilirler. Fakat, Şeyh Sait İsyanı'nın umumi havasından anlaşıldığına göre, kendisi, kıyamının sirayet edici güçte olduğu ümidine kapılmıştır. İsyanın ilk anında, süvari fırkasına karşı olduğu gibi, bazı askeri muvaffakiyetler elde edince ümitleri geniş ölçüde arttı. Nasturi hareketi sebebiyle şehadete çağırılmasından hazırlıklarının meydana çıkacağını mübalağa ile karşılayıp korkması, süratli patlamanın sebebi olarak kabul edilmiştir. İsyan bastırılıp adli mekanizma işlemeye başlayınca, ilk asayiş tedbirleri olarak Doğu'daki şeyhlerin, ağaların ve beylerin oradan kaldırılıp, Batı'ya nakledilmeleri kararlaştırıldı. Seferberlik bittikten sonra, seferber olarak gelmiş olan kıtaatın yerlerine iadesi icap ediyordu. Bunları geri göndermek kararına vardık. Ordu kumandanı bulunan rahmetli Kâzım İnanç Paşa, askeri tedbirlerin kaldırılmasında ve kıtaatın yerlerine gönderilmesinde mahzurlar olduğunu ciddi olarak ileri sürdü. Askeri tedbirlerin kalkması zamanı değildir, bu mesuliyeti üzerime alamam, dedi. Bu sebepten tamamıyla bir noktainazar ihtilafı hasıl oldu. Kâzım Paşa seferberliğin kaldırılmasına itiraz ediyordu. Vaziyeti yakından

görüyorum, mesele bitmemiştir, uğraşılacak henüz çok şey vardır, diye görüşünde ısrar etti. Halbuki biz bundan sonra asayiş tedbirleri ile işlerin yürütülmesinin kabil olacağına inanıyorduk. Muharebe son derece ağır bir yük olacaktı. İşin bir de mali tarafı vardı. Ayrıca, vatanda huzur meselesinin, büyük askeri tedbirlere ihtiyaç göstermekte devam ettiği kanaatini yaratmamak lazımdı. Askeri tedbirleri vaktinde alıp, vaktinde kaldırmak hükümet için esaslı bir karar konusudur. Ordu kumandanı ile aramızda bundan ihtilaf çıktı. Kendisini vazifeden ayırmaya mecbur olduk. Kendisi orduda kaldı, fakat başka bir vazife verdik. Oraya İzzettin Paşa'yı kumandan olarak gönderdik.

Terakkiperver Fırka'nın Kapatılması

Yakalanan asilerin muhakemesi esnasında Şark İstiklal Mahkemesi, dini propaganda ve tahriklerle Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı irtibatlı (bağlantılı) görerek fırkanın kapatılmasına karar verdi. Siyasi hayatın tatbikatı şimdiki kadar uzun tecrübelerden geçmiş değildi. esasen bizim siyasi bünyemize eskiden beri şu hastalık arız olmuştur: Muhalefette veya iktidarda bulunanlar; kendisi şahsen geniş yürekli ve serbest fikirli olsa da din cereyanlarından istifade etmek imkânı bulunursa, teşkilatıyla, maiyetiyle siyasi bir menfaat olarak, muvakkaten diye, belli bir merhaleyi geçinceye kadar diye, şimdilik diye ondan istifade etmeye kalkar. Kültürü buna müsait bulunmayanların bile bu sakat meylini yenmek mümkün olmuyor. Siyasi hayatımızda bu hastalık içine başından beri girmişizdir ve nihayetine kadar bu hastalıktan kurtulamamışızdır. umumi kültür, umumi eğitim, siyasette sağlam istikametlerde bulunmak ihtiyacını duyduğu zaman, o seviyeye yükseldiği zaman, siyasi mücadelenin başında, ortasında, hatta bugün mevcut olan yanlış tutumlar kendiliğinden düzelecek ümidini muhafaza ederim. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın programında bulunan "Fırka, efkâr ve itikadî diniyeye hürmetkârdır" sözü büyük reformlar ve inkılaplar yoluna girmiş olan Atatürk idaresi ve Halk Partisi iktidarına karşı muhafazakâr bir zihniyetin ifadesi olarak görünüyordu. Halbuki memleket, o günlerde irtica tahrikine karşı her zamandan fazla hassas bulunuyordu. Cumhuriyetin devlet düzenine getirdiği

değişiklikler, İstanbul basınında ve İstanbul efkârıumumiyesinde geniş tefsirlere (yorumlara) tabi tutulmuştu. Fikirler çok karışık bir haldeydi. Her vesile ile, herkes, her şeye hücum ediyordu. Şariat isteği yaygın bir şekildeydi. Şimdi, hadiseleri zamanın şartları içinde değerlendirince, şu gerçek ortaya çıkıyor: Asıl niyeti ve istidadı, geçmiş hizmeti ne kadar iyi ve şayanı hürmet olsa da böyle bir merhaleyi geçerken tutumu ve tesiri yapıcı olmazsa, bir felakete sebep olmak muhakkaktır. O felaketi önlemek, sorumlu adamın ilk vazifesidir. Terakkiperver Fırka erkânı, reformcu kimselerdi ama, Osmanlı reformcusu idiler. Ben dahil, hiçbirimiz, reformculukta Atatürk metotlarını daha evvel görmüş, düşünmüş, benimsemiş değiliz. Atatürk metotları meydana çıkınca, ben sükûnetle vaziyeti mütalaa ederek, halin, zamanın tedbirleridir diye düşünmüşümdür. Atatürk'le konuşmalarımızda, yapılabilirse bu şimdi yapılır, dediği zaman benim inanmam, ötekilerin korkması... Farkımız bundan geliyor. Halbuki zaman da farklıydı, Atatürk ile aralarındaki ölçüler de farklıydı. Beraber bulundukları bir işten çıkıp, dışında kalarak, onun cereyan tarzını takip etmeye istidatları zayıftı. Terakkiperver Fırka'yı teşkil ettiler. Kendilerini bu yola sevk eden ve sonra ihtilafa vardıran endişeyi şöyle izah ediyorlardı: Cumhuriyetin ilanını bize sormadan, danışmadan yaptınız, aceleye getirdiniz. Olmaz! Bundan sonra neler yapacaksınız, rejimi hangi istikametlere götüreceksiniz, bilmiyoruz. Birçok reformlar yapacaksınız ıslahat yapacaksınız ama bunların hepsini bir günde, üç senede, beş senede yapmak şart mıdır? Bu mütalaalar, bu endişeler, kimisinde acele etmemekten, ihtiyatlı olmaktan, kimisinde başka sebeplerden, hülâsa öz duygulardan ileri geliyordu. Hani beraberdik, diyorlardı. Evet, beraber olduğumuz zamanlar icraatı beraber yaptık. Şimdi beraber olmadığımız zaman geldi, ayrı yapıyoruz.

İhtiyatlı Olmak

Acele etmemek, ihtiyatlı olmak belli bir görüştür. ama ihtiyatın ölçüsü meselesi var. İhtiyat, bir hedefe varmak için lazım olan tedbirleri almak demektir. Bazen, mevcut şartlar içinde hedefe varmak mümkün değildir, ihtiyatlı davranılır. Ben bunu muharebe esnasında görmüşümdür. Beraber başladığımız arkadaşlarla benim şahsen

aramda muharebede ilk ihtilaf şundan çıktı. Memleketi kurtarmaya çalışıyoruz. Bunun için protesto ediyoruz, cepheler kuruyoruz, şunu yapıyoruz, bunu yapıyoruz. Bunların hiçbirisi askeri bir zaferi temin edecek tedbirler değildir. Bir netice almak, memleketi istila etmiş olan düşmanı muharebe meydanında kafasına vura vura yenip çıkarmakla mümkündür. Buna hazır mıyız, dermanımız var mı? Bunu hazırlamak için tedbir almak kararında mıyız? Ben böyle diyorum. Görüşüm bu. Bazı kahraman arkadaşlarımla fikirleri de şöyle idi: Şarkta Ermeni harekâtı yapıldı, muvaffak olundu. Bütün memleket kaybolursa bundan ne çıkar? Biz her tarafı kaybederiz, fakat Ermenistan'a gider hücum ederiz ve orada tutunuruz.

Yine muharebe esnasında, değişik tarzda bir hadise ile karşılaşmışımdır. Cephe kumandanıyım, taarruz için hazırlanıyoruz. Selahiyetli kimseler gelir benimle temas ederlerdi. İsmet Paşa niçin taarruz etmiyor, niçin ısrar ediyor, diye sorarlardı. Bir seferinde böyle bir haberi Ali Fuat Paşa getirdi. Rauf Bey de aynı düşüncedeymiş. Halbuki ben politikada değilim. İsrar ettiğim bir şey yok. Orduyu sınıksız tutuyorum ve muharebede muzaffer olmak için bütün tertipleri almaya çalışıyorum. Ben ihtiyatı, böyle anlarım.

Mücadele Ölçsüz Olmuştur

Terakkiperver Fırka'nın kuruluşu zamanında, memlekette bize karşı belirli ve körüklenmiş olan dini hissiyattan bilerek istifade etmek maksadı vardır. Şimdi bu, bence, onların bu niyette oldukları manasını taşımaz. Değildirler. Ama siyasete girmişlerdir, muhalefet yapacaklardır ve rakiplerine karşı din unsurunu kullanmayı faydalı görmüşlerdir. Vaktiyle beraberken, şimdi karşı karşıya gelince, tabiatıyla her fikir kendisini yürütmek, tesirli olmak için, teşekkül etrafında faal olarak çalışacak bir topluluk, taraftar bir kitle bulundurmaya ihtiyacı vardır. Bu ihtiyacı sağlamak için vasıtaların kullanılması önemlidir. Siyaset mücadelesine girmiş olanlar, bu çeşit külfetsiz vasıtalar kullanmaya kalkarlarsa, mücadele elbette ölçsüz olmaktadır, ölçsüz olmuştur.

Herkes Tarih İçinde Yerini Muhafaza Edecektir

Terakkiperver Fırka'nın kuruluşu, Atatürk'ün süratli icraatla nereye kadar gideceğinden ve ne şekilde bir otorite tesis edeceğinden korkulması üzerine, onunla beraber çalışma imkânından ümitleri kesildikten sonra girişilmiş bir teşebbüstür. Zaman, bu ayrılığın zaruri olan üzüntü verici tesirlerini kendi ölçüsünde muhakeme etmiştir. Benim kanaatimce, fırka erkânının şahsi hizmetlerini, şahsi değerlerini hakiki ölçüsünde değerlendirmiştir. Siyaset ayrılığının vukua getirdiği neticeler, fikir ayrılığından, reformların tabiatından ve reformları tatbikteki metot farkından, buna ayak uydurmak, hazmetmek istidadının zayıflığından olmuştur. Tarih, bu ayrılıkları değerlendirecektir ve herkes tarih içinde kendi haklı yerini muhafaza edecektir. Durum, bir askeri hareket zamanında kumandanlar arasında bir tedbir yüzünden vukua gelen ihtilaftan çok farklı değildir. Mesela Büyük Taarruz tedbirleri, hazırlıkları sırasında olduğu gibi... Bu tedbirlerin nasıl tatbik edilmesi lazım geldiği esaslı bir plan icabıdır. Bütün kuvvetleri bir tarafa topladık, her tarafı zayıf bıraktık. Demek düşman daha evvel davranırsa ve biz kuvvetli olduğumuz yerlerde umduğumuz neticeyi alamazsak, birçok felaketlere zemin hazırlamış oluruz. Şimdi bu riskleri göze alarak bir tertip yapıyorsunuz. Bunun tehlikeleri ve ihtiyatsızlıkları üzerinde ısrar eden kumandan bulunuyor. İtiraz ediyor, fikrini söylüyor. İkna etmeye çalışıyorsunuz, ikna edemiyorsunuz. Eğer tertibi hazırlayan adam amir ise, "Buna karar verdim, yapacak mısın, yapmayacak mısın" diye soracaktır. Madun ise "ikna edemedim, çare yok, selahiyet onundur" diye düşünecektir. Emir verildiği zaman, onu yapacağım deyip uyuyor mu, yoksa beni affedin deyip çekiliyor mu? Mesele bundan ibaret. Askeri hareketteki bu durum, siyaset hareketinde bilhassa birinci derecede söz sahibi olmak mevkiinde onlar için de aynı mahiyetini muhafaza ediyor. Bir esaslı tedbir almak lazım. Taraftar olanlar itiraz etmiyorlar. Bir kısmının türlü sebeplerle o gün gözü tutmuyor. Öteki de ısrar ederse meselenin halli yok. Mütalaa ile bir araya gelmeye, fikirleri bir araya getirmeye imkân olmuyor. Otorite bakımından birinin diğerine uyması icap eder. Uymayı kabul edersen beraber olursun, uymayı kabul etmezsen ve siyaset hayatında kalırsan karşısına geçip mücadele ediyorsun. Bu mücadele yapılırken medeni ve ileri bir seviye mevcutsa, ayrılık makul ölçüler içinde kalabiliyor ve taraflar münasebette bulunabiliyorlar. Siyasi

seviye olgun değilse, aradaki ayrılık tamir edilmez bir istikamette düğümleniyor. Tabiat hadisesi olarak, sosyal hadise olarak, siyasi çatışmaların seyri budur. Uzun tecrübelerden, birçok misallerden sonra, bende bu kanaat hasıl olmuştur. Ve onun için Terakkiperver Fırka ayrılığı birçok kırgınlıklar geçirdikten sonra, reisicumhur olduğum zaman, kendilerini cemiyete iade etmek imkânı var mıdır diye düşündüm ve her biri ile görüşüm. Makul hudutlar içinde muvafakatlerini alarak tekrar beraber çalışmayı tecrübe ettim.

1925 SENESİNİN ÖNEMLİ İŞLERİ

Fes, Kalpak Münakaşası

Bu sene yapılan işleri şöyle sıralayabiliriz: Aşarın kalkması, tütün rejisinin yabancı sermayeli şirketten devralınması, Şeker Fabrikaları Kanunu'nun çıkarılması ve en mühimi olarak şapka giymeye başlanması.

Atatürk, başkumandanlık muharebesinin yıldönümünü 1925 yılında Kastamonu'da geçirmek istedi ve 24 Ağustos'ta seyahate çıktı. İnebolu'ya kadar uzanan bu seyahatinde, her uğradığı yerde cemiyetlerle geniş temaslarda bulunarak şapka inkılabını ilan etti. Şapka giymek o zamana kadar dinsizliğin başlıca alameti sayılıyordu. Bir taraftan şekil meselesi gibi görünmekle beraber, bu heyulanın zihinlerden kaldırılması, cemiyet anlayışına getirilen değişiklik itibarıyla önemli bir eser sayılmalıdır ve öyle sayılmıştır. Milli Mücadele yıllarında, fes yerine kalpak giyilmesi için bir mebus arkadaşın yaptığı teklifi, Büyük Millet Meclisi ekseriyetinin tezahüratla nasıl reddettiğini düşünmeliyiz. Şimdi 1925 yılında Şapka Kanunu tatbik edilebilir mi, meselesini buna göre değerlendirmek lazımdır. Şapka Kanunu ne kadar zamanda tatbik edilebilir? Yine acele edilmektedir, hazırlık lazımdır veya değildir. Atatürk bütün bu münakaşalara fırsat vermeden, meseleyi kolaylıkla halletmiştir. Kastamonu gibi, görgülü olduğu kadar muhafazakârlığı da bilinen bir

vilayetimize elinde bir hasır şapka olduğu halde gitmesi, muhtemel tereddütleri, itirazları bir anda bertaraf etmiştir.

Kastamonu halkı uyanıktır. Aynı zamanda samimi olarak muhafazakârdır da. Atatürk'ün şapka giymeyi orada tecrübe etmesi, büyük bir cesaret işidir ve bu seyahatten tam başarı ile dönmüştür.

Birkaç sene evvel yapılan fes-kalpak münakaşası ve 1925'te Kastamonu'da Atatürk'ün şapka giyerek halkın önüne çıkması, nereden nereye geldiğimizi gösterir. Alınan mesafelerin uzunluğu, fevkalade kararları süratle tatbik etmek mizacında olan Atatürk'ün sahip bulunduğu enerjinin neticesidir. Şapka inkılabının bu suretle neticeye ulaşması, vaktiyle Atatürk'e karşı, onu frenlemek, kontrol altında tutmak teşebbüsünün sebebinde de gösteren bir misaldir.

Atatürk, elinde hasır şapkası olduğu halde dolaşüyor ve halkın içinde ona karşı duyulan ürkekliği yenmeye çalışıyor. Derhal herkes başındaki fesi atıyor. Şapka bulamayan kasket vs. giyiyor. Atatürk genci ile yaşlısı ile memuru ile müftüsü ile herkese şapka giymenin dinle münasebeti olmadığını ve medeni bir kisve olarak bütün dünya ile farksız bir başlık giyebilmenin ehemmiyetini anlatmıştır. Ve fes, süratle memlekette kaldırılmıştır. Aslında en ziyade taassup sahibi görünen insanlar, Avrupa'ya gittikleri zaman fesle dolaşmazlardı, şapka giyerlerdi. Garip görünmeyi ve geri mıntıkların insanları olarak telakki edilmeyi istemezlerdi.

Şapkaya dair, daha önce geçmiş bir iki hikâyeyi anlatayım.

Malatya mebuslarından bir arkadaşım vardı: Hacı Bedir Ağa. Çok yakın dostumdu. Ben başvekilim. Hacı Bedir Ağa arada bir beni ziyarete gelirdi. Yine bir gün gelmişti. Konuşuyoruz. Bana Meclis'in içindeki cereyanları anlatıyor ve çok sızlanıyordu. "Herkes, mütemadiyen hükümet aleyhinde fena şeyler telkin etmeye çalışıyorlar, Meclis içinde çok fesat var" diye haber veriyor ve dert yanıyordu. Nelerden bahsettiğini sordum. Söylediklerini gayet iyi hatırlıyorum:

"Bu kadar uğraşıyorsunuz, çalışıyorsunuz. İş yapıyorsunuz.

Demiryolları yapmaya çalışıyorsunuz. Bundan çok memnundurlar.

Fakat yine de hakkınızda çok insafsız şeyler söylüyorlar."

Hacı Bedir Ağa'ya, "Ne diyorlar? Hırsız mı diyorlar" dedim.

Hacı Bedir Ağa fena halde sıkıldı. Bir türlü söyleyemiyordu. "Canım bunlar da bir şey mi, çok daha fenasını söylüyorlar" diyordu.

Nihayet mahcup bir şekilde açıldı: "Bunlar adama şapka giydirebilirler, şapka giydirebilirler, diyorlar. Bunu bile söylüyorlar" dedi.

Hacı Bedir Ağa'yı, pek az zaman sonra şapka inkılabının ilk günlerinde bir melon şapka ile gördüm.

Şapka inkılabından sonra, diğer bir arkadaşımızın, Ankara Valisi Yahya Galip Bey'in bir ziyaretini hatırlarım. Aynı zamanda mebus olarak bulunan Yahya Galip Bey de çok yakınımızdı. Bir teklifi vardı. Nedir, dedim.

"Şapkanın orta yerine bir ay yıldız koyalım. Diğer milletlerden farkımız belli olur" dedi. Teklifi bu. Yahya Galip Bey'e.

"Canım, biz bunları farkımız olmasın diye yapıyoruz. Sen ne teklif ediyorsun" tarzında çıktım.

Atatürk inkılapları bu şartlar içinde yapmıştı. Bu zamanda bile inkılaplara karşı tepki gördükçe hassas olmamızın ve endişe duymamızın sebeplerini geçirmiş olduğumuz devirlerin tesirlerinde ve ters gelişmelerin neticelerini tahmin edecek durumda olmamızda aramalıdır. Kadın hakları, şapka meselesi ve diğer bütün devrimlerin muhafazası kaygısı, bunun için önemli bir duygudur.

1926 SENESİNİN ÖNEMLİ OLAYLARI

İzmir Suikastı

1926 senesinin en büyük siyasi olayı, şüphesiz ki İzmir suikastıdır. Şeyh Sait İsyani'ndan hemen bir sene sonra, bu büyük suikast teşebbüsü ile karşılaştık. suikast teşebbüsü meydana çıktığı esnada memleketin siyasi havası normale dönmüş görünmüyordu. Şeyh Sait İsyani'ndan dolayı Elazığ'a, İstiklal Mahkemesi'ne gönderilen İstanbul gazetecileri serbest bırakılmışlardı. Muhakemeler, nihayet fazla ve devamlı bir gerginlik bırakmadan tasfiye edilmişti. Atatürk'ün müdahalesi ve açıktan vaziyet almasıyla, İstanbul'dan giden gazeteciler mahkemece bir cezaya çarptırılmadan tahliye edilmişler ve umumi hayata dönmüşlerdi.

Atatürk, haziran ayında Batı Anadolu'da bir seyahate çıkmıştı. İzmir'e gidecekti. Dolaştığı yerlerde, hep yeni ıslahat için telkinler yapıyor, geçmiş siyasi hadiseleri konuşarak vazifelileri, halkı uyarmaya çalışıyordu. Hadise patladığı zaman Balıkesir'de bulunuyor. Ben

Ankara'dayım. Suikast tertibine karışmış olan Giritli Şevki adında bir motorcunun ihbarı üzerine, teşebbüs öğreniliyor. Atatürk'ten bir telgraf aldım. "İzmir'de bir suikast teşebbüsü meydana çıkmıştır. Tahkikat yapılmaktadır. Hadise önemlidir" diyor ve geniş bir tertip olduğu haberini vererek, İstiklal Mahkemesi'ni İzmir'e göndermemi bildiriyordu.

Suikast tertibini, hükümet olarak Atatürk'ün haber vermesiyle öğrenmiş olduk ve derhal zihnimde, böyle bir suikast tertibine karşı girişilecek takibatın yapacağı ihtilatlar belirdi. Haberin benim üzerimde yaptığı bu ilk tesirle gösterdiğim tepki, "Geleyim, görüşelim" tarzında cevap vermek oldu. Atatürk, henüz İzmir'e varmamıştı. Yoldaydı. Herhalde Manisa'da bulunuyordu. Geleyim, orada yakından malumat alayım, hadisenin tafsilatını öğreneyim, demiştim. Bana cevap verdi: "Ankara'dan ayrılmaman lazımdır. Henüz daha başka nerelerde ne gibi hazırlıklar olduğunu bilmiyoruz. Ankara'da da birtakım teşebbüsler olabilir. Binaenaleyh işbaşında bulunmak ve müteyakkız olmak lazımdır. Bunun için İzmir'e gelmen doğru değildir" diyordu. Ben Ankara'da kaldım ve İstiklal Mahkemesi'ni İzmir'e gönderdim.

Atatürk, 16 Haziran'da İzmir'e girdi. Aynı gün İzmir Valisi Kâzım Paşa'dan şifreli bir telgraf aldım. Telgrafta şu tafsilat vardı: "1- Reiscumhurumuz Gazi Hazretleri tek mil halkın, tasviri kabil olmayan heyecan ve sürur tezahüratı içinde afiyetle, İzmir'e muvasalat buyurdular.

2- Dün gece İzmir'in içinde kâmilten ve bilavukuat tutulmuş olan suikast şebekesi berveçhi âtidir:

Sabık Lazistan Mebusu Ziya Hurşit, dört gün evvel İstanbul'da meşhur erbabı vukuattan Laz İsmail ve Laz Yusuf'u Gülcemal vapuru ile getirmiştir. Bunlar bomba ve müceddet tabancalarla mücehhezdir. Burada Sarı Efe namı ile maruf Edip, bu mesele de dahil ve tam bir alaka sahibidir. Bunlara silah, bomba ve para, İstanbul'da ve burada verilmiştir.

Burada, hanesinde toplantı yapılan Giritli Şevki Kaptan suikastın Gazi Hazretleri aleyhine mürettep olduğunu anlayınca hamiyeti galeyana gelmiş ve bizzat Gazi Hazretleri'ne hitaben dün yazmış olduğu 15 Haziran tarihli mektupla acizleri haber vermiştir.

Tertiplerin sağlam alınması için sabaha kadar bizzat beş taharri memuru ile meşgul oldum. Alınan tedbirler sayesinde, ayrı ayrı bulundukları hanelerde ve uykudalarken, sabaha karşı bastırılmış, dolu iki İngiliz bombası ile henüz tevzi olunmuş dört otomatik yeni tabanca, şarjörleriyle beraber tutulmuştur. Laz İsmail ve diğerleri itiraf etmiştir.

Bugün saat 16.00'da, Gaffar Oteli'nin bulunduğu yolun dar köşesinde, Çopur Hilmi'nin biraderi Berber Nuri'nin dükkânından, otomobile bomba ve tabanca ile taarruzları mukarrerdi.

Müzakerelerine nazaran bir motorla Sakız'a firar edeceklerdi.

3- Sarı Efe bu işi deruhte ettiği halde vakıanın hengâmında hazır bulunmamak için dün Seyrisefain Mahmut Şevket Paşa Vapuru ile İstanbul'a hareket etmiştir. Saruhan Mebusu Abidin Bey de bu vapurla gitmiştir. İstanbul ve Çanakkale valilerine Sarı Efe'nin tevkifini, şifreli telgrafla ve makine başında tebliğ eyledim.

4- Burada mevkuf ve ihtilattan men edilmiş olanlar şunlardır: Ziya Hurşit, İstanbul'da Büyük Çarşı'yı soyan, polislerle defalarca musademe eden Laz İsmail ve Laz Yusuf ve Sarı Efe'nin köy kâhyası Çopur ve Köse namıyla maruf Hilmi'dir.

5- Bu işin esası İstanbul'da ve hariçte olacaktır. Tahkikatın ve icraatın tekemmülü lazımdır. Sarı Efe'nin yakın arkadaşı Torbalılı Emin Bey son bir buçuk ay zarfında ikinci defadır ki Atina'ya gidiyor ve elyevm Atina'dadır. Bu dahi tetkik ve takip olunuyor.

Bu ana kadar halkın hiç haberi yoktur. Son derece mahrem ve sükûnetle hareket olunmuştur."

"Vaziyet Çok Ciddidir"

Tevkifler bu suretle başladı. Aradan birkaç gün geçmişti ki bu esnada Ankara'da bulunan Kâzım Karabekir Paşa'nın, İstiklal Mahkemesi talimatıyla tevkif edildiğini haber aldım. İzmir'de Atatürk'e karşı suikast yapılacak ve Terakkiperver Fırka mensupları bununla ilgili olacaklar... Birden, bu durum bana gayri tabii geldi. Böyle bir suikast tertibinin ne kadar ciddi olduğu hakkında sarih bir fikrim yok. Bunun için endişe duyuyorum. Suikast teşebbüsünden istifade etmek için bunun fırsat olarak geniş ölçüde kullanılmasından ciddi surette kuşkuluyum. Heyeti Vekileyi toplayıp görüştüm, endişelerimi

söyledim. Kesin vaziyet almak kararında olduğumu bildirdim ve Kâzım Karabekir Paşa'nın tahliyesi için emir verdim. Tahliye ettirdim, serbest bıraktım.

Atatürk'e tekrar yazdım. "Çok ciddi endişe ediyorum. Kâzım Karabekir Paşa, İstiklal Mahkemesi'nden gelen bir talimat üzerine burada tevkif olunmuş. Paşa, halen mebustur. Bu ölçüde tahkikat yapabilmesi için, bizim hükümet olarak davayı İstiklal Mahkemesi'ne tevdi etmemiz lazımdır. Bunu henüz yapmadık. Vaziyetin ne kadar ciddi olduğunu öğrenmek icap ediyor. Daha fazla tafsilat bekliyorum" dedim ve Kâzım Karabekir Paşa'yı serbest bıraktığımı da bildirdim. Atatürk, derhal cevap verdi. Böyle zamanlarda mutadı olduğu veçhile Atatürk, "Vaziyet çok ciddidir, hemen buraya gel" diyordu. Her mülahazayı bıraktım. İzmir'e hareket ettim.

Kâzım Karabekir Paşa'nın serbest bırakılması üzerine, İstiklal Mahkemesi'nin beni tevkif ettirmeye kalkıştığı söylenmiştir, yazılmıştır. Bunun aslı yoktur. Tamamıyla uydurmadır. Ben, o esnada kararlıyım. Davadan çok endişe etmiş, kesin bir vaziyet almış durumdayım.

İzmir'e gittim Atatürk'le konuştuk. İşin esasını anlayayım, dedim. İzmir'de daha ziyade tafsilat aldım. Ziya Hurşit ve arkadaşları İzmir'de basılmışlar ve tevkif edilmişler. Eski İttihatçılardan Kara Kemal firar etmiş. Takip olunuyormuş. Henüz bulunamamış. Bu tarzda birtakım havadisler var. Bazı mebuslar İstanbul'da yakalanarak mevkufen İzmir'e getirilmişler. Benim bilgim haricinde olan bu hadiseleri öğrendim. İzmir Valisi birtakım tedbirler almış, bunları dinledim. İlk yaptığım iş, hemen hapishaneye gidip Ziya Hurşit'in kardeşi Faik Bey'le görüşmek oldu. Faik Bey mebustu. Temas ettiğim, sakın, akli başında bir adamdı. O da Terakkiperver Fırka'ya geçmişti. Kardeşi Ziya Hurşit, doğrudan doğruya başlıca tertipçi olarak tevkif edilmişti. İşin içyüzünü yerinden öğrenmek istediğim için, hapishanede Faik Bey'le görüştüm. Hücresinde yalnız ikimiz görüşüyoruz. Görüşmemiz kısa sürdü. Kendisine sordum: "Nasıl oldu bu iş?" dedim "Ziya Hurşit akli başında bir adamdır. Nasıl girdi böyle bir işe? Mani olamadın mı?"

Faik Bey'in ilk tepkisi, "Çok uğraştım. Adam edemedim", demek oldu. Ve vaziyeti şöyle izah etti:

"Kafasına girdiler. Zaten hırçın tabiatlı. İşin bu fena yola gireceğini kendisine anlatmak için çok uğraştım, ama yapamadım. Islah edemedim" dedi.

Baktım Ziya Hurşit'in iştiraki var. Ziya Hurşit'in tertip içinde olduğunu, bunu bir müddetten beri bildiğini ve önlemek için kardeş olarak elinden geleni yaptığını, doğrudan doğruya kardeşinden işittim. Bunun üzerine oradan ayrıldım. Kendi kendime vaka vardır, esaslı olarak hazırlanmıştır, dedim. Nihayet, süratle takip edilmek, gerçekler ortaya çıkarılmak lazımdır, kanaatine vardım. Ve bu mealde bir tebliğ de yaptım. Bunu yapmam da gerekliydi. Çünkü Kâzım Karabekir Paşa'yı tahliye ettirmiştım. Vekiller Heyeti'nde konuşmuş, "Bu meseleyi anlamıyorum, inanmıyorum" demiştım. Vakanın doğruluğuna inanınca tebliğ yapmak, tabiatıyla bir vazife oldu.

Yine bu esnada, yani Faik Bey'le görüştüğüm sırada başka bir kaynaktan öğrendim ki, bir aralık Terakkiperver Fırka içinde birtakım şüpheli münasebetler ve hareketler olmuş. İzmit Mebusu Şükrü Bey Terakkiperver Fırka içinde bir şüphe uyandırmış. Erzincan Mebusu Sabit (Sağiroğlu) Bey, Atatürk aleyhinde bir tertip var, diye Rauf Bey'e haber vermiş. Böyle birtakım konuşmalar olmuş.

Bütün bunları öğrendikten sonra İzmir'de Atatürk'le ciddi olarak görüştüm. Ona,

"Terakkiperver Fırka'nın başında bulunanların bu işle doğrudan ilgileri bulunduğuna, tertipçi olduklarına inanmıyorum. Bunların görecekları muamelenin adalet üzerinde olmasını ve bir gayret mahsulü olmamasını kesin olarak isterim" dedim. Atatürk'le bunda mutabık kaldık. Söz verdi.

Rauf Bey Suikastı Sezmiş Olabilir

Bununla beraber, Terakkiperver Fırka'nın başında bulunanlara karşı uzun zamandan beri birikmiş olan duyguların, bu hadiseden dolayı insafsız davranmaya istidatlı olduğu anlaşılyordu. Bu umumi istidadın ne kadar kuvvetli olduğunu, o esnada memleket içinde bulunmadığı halde Rauf Bey hakkında yine de ağır bir hüküm verilmiş olması ispat eder. Rauf Bey'e müstahak görülen muamele muhitin ve

şartların onların vaziyetlerini kurtarmayı ne kadar güç hale getirmiş olduğunun delilidir.

Terakkiperver Fırka mensuplarından davaya 27 mebus dahil edilmişti. Bunlardan altısı hakkında idam cezası verildi ve idam edildiler (bkz. Ek: 9). Diğerleri kurtuldu. Ali Fuat Paşa, hatıralarında, Atatürk'ün kendisini sevdiği için hayatlarının kurtulduğunu yazıyor. Kâzım Karabekir Paşa tevkif edildiği zaman evinden evraklarını da almışlardı. Beraat ettikten sonra bunları kendisine iade etmişler. O zaman söylendiğine göre Kılıç Ali, Karabekir Paşa'ya, "İsmet Paşa'ya dua edin!" demiş. Kâzım Karabekir Paşa da "Eee.. eski arkadaşım tabii", cevabını vermiş.

Kâzım Karabekir Paşa tahliye edildikten sonra geldi, benimle görüştü. Konuşma esnasında, "Şahsi münasabetler ve şahsi düşmanlıklar bizi buraya sevk etti" dedi. Bu tarzda değerlendirdi, bıraktı. Ben de üzerine varmadım. Çünkü, onun bana geldiği günlerde, eski İttihatçılardan birçok insan ve bu arada Arif Bey gibi Atatürk'ün eski arkadaşlarından bazıları asılmışlardı. Karabekir Paşa, bunların hepsini, kendi tesirleri dışında şahsi birtakım düşmanlıkların neticesi olarak değerlendirmek istiyordu.

Diğerleriyle görüşmedim. Atatürk'ün, kendisine olan sevgisinden dolayı kurtarmaya çalışmış olduğuna dair Ali Fuat Paşa'nın ifadesi doğru olmak lazım gelir. Kabul etmek gerekir ki, Atatürk'te böyle doğrudan doğruya şahsına taalluk eden bir vakada, yetkisi içinde bulunmakla beraber bir zulüm yapmak istidadı yoktur. Gerek Ali Fuat Paşa'ya olan sevgisiyle, gerek benim söylememle, birbirine eklenen tesirler kendisini bu kanaata sevk etmiş ve onların hayatını korumak, yani tehlikeyi sıçratmamak için elinden geleni yapmış olacaktır.

Rauf Bey'in, suikast hadisesini sezmiş olabileceğini kabul edebilirim, ama kendisinin böyle bir tertip içinde bulunduğunu hiçbir zaman kabul etmemişimdir. Onun hakkında zaten, bulunduğu zaman tekrar muhakeme edilmek üzere hüküm verilmişti. Sonra bunun artık hiçbir hükmü kalmadığını, sorumluluğu üzerime alarak bütün memlekete ilan edip, bertaraf etmeye çalıştım.

İttihatçıların suikast hikâyesinde ilgileri özel bir mütalaa konusudur. Mevzua girmeden söylemeliyim ki, cumhuriyet kurulduktan sonra, hatta Milli Mücadele esnasında İttihatçıların çalışmaları hakkında benim özel bir ilğim ve uğraşmam yoktur. Ama uzaktan işittiklerimden

ve Atatürk'ün vakit vakit gösterdiği endişelerden anladığım, İttihatçılar, Anadolu hareketini kendi eserleri gibi değerlendirmeyi ve bundan zorla istifade etmeyi düşünmüşler. Böyle söylenmiştir. Buna ait misaller ve işaretler de vardır. Dış âleme firar edenler bilhassa Rusya'da toplandıktan sonra, Anadolu'daki muharebelerin ümitsiz zamanlarında hudutta beklemişler ve kendilerinin girmelerine imkân ve fırsat olacağını ümit etmişler. Bunlar umumi olarak söylenir. Benim daha ziyade cephe ile uğraştığım zamanlarda bu tehlikeler karşısında tedbir alınmaya çalışılmıştır. Onlar da kendilerine karşı alınan tedbirlerden şikâyetçi olmuşlardır. Mesela, Dr. Nazım, Talat Paşa'nın, Enver Paşa'nın ve diğerlerinin dışarıda ölmelerine sebep olarak Milli Mücadele'yi idare edenleri gösterirmiş. Bunların hiçbir suçları yoktu, memlekete kabul edilselerdi suikastlere maruz kalmazlardı, tarzında konuşmuş. Ama insafla düşünmek lazımdır ki, daha bir şey kurtarılmamış, ümitli bir devreden ümitsiz bir devreye geçiş gün meselesi, hafta meselesi oluyor ve dışarıda bulunanlar her fırsattan istifade edip burada bir emrivaki yapmayı düşünüyorlar. Mizaçları ve tabiatları itibarıyla tehlikeli insanlar. Mesela, gözü hiçbir şeyden yılmayan, son derece cesur ve müteşebbis bir insan olarak Enver Paşa'nın, herhangi bir imkân bulursa, ufak bir yere yerleştikten sonra büyük bir mesele çıkarabileceği kanaati Atatürk'te daima yaşamıştır. Benim gördüğüm böyle ve adamın kabiliyeti, istidadı da bu.

Kara Kemal İntihar Ediyor

Dışarıda bulunan İttihatçılar, vakit vakit bize mektup yazarlar, adam gönderirlerdi. Her şeyin olup bitme yolunda bulunduğunu zanederlerdi. Yani kendi iktidarlarının avdet etmesini düşünebilecek kadar ümitli haller gösterirlerdi. Atatürk idaresi bunlara karşı daima ihtiyatlıydı.

Suikast hadisesinde başlıca methaldar ve tertipçi olarak Şükrü Bey'in tevkif edilmesiyle birtakım İttihatçının siyasetle meşgul olduğu meydana çıkıyor. İstiklal Mahkemesi'nce bu şekilde değerlendiriliyor. Halbuki Kara Kemal, Atatürk'le İzmit'te yüz yüze gelmiş. Zannederim, siyasetle uğraşmayacaklarına dair söz de vermiş. Bazı hususlarda anlaşmaya varmışlar. Fakat bu gibi hallerde, isteyen adam daima

kendi arzu ettiğini kâfi derecede verilmemiş görecektir ve arzuları düşündüğü ölçüye varıncaya kadar kendisini mağdur sayacaktır. Tabii anlaşılmaya imkân yok. Bu vaziyette olan Kara Kemal suikast meselesinde ilgili görülüyor ve nihayet firar ederek intihara mecbur oluyor. Yani sakıncalarının sebebi var. Öbür tarafta Dr. Nazım'ın şikâyeti, feryadı da aynı şey. Yani bunlar bir an evvel iktidarı alacaklar. Hesap vermek durumunda olan insanlar, cemiyette hâkim olarak tekrar vaziyet almak isteyeceklerdir. Ve idareye karıştırılmadıkları, kendilerine vazife verilmediği için de mağdur olarak iddia sahibi olacaklardır. İdaresi son derece güç bir şey!.. Siyasi hayat hep böyle geçer. Siyasi hayatın cilveleri budur. Hüküm giymeye maruz kalanlar, bir ölçüde af ilan edildikten sonra bile, hiçbir zaman bununla iktifa etmeyecek (yetinmeyecek) ve tatmin olmayacaklardır. Tarihin seyri böyle görünüyor.

Her Dönemeçte Bir Baskın

Bütün bu söylediklerimden anlaşılacağı gibi o hale geldik ki, 1926'nın şartlarındaki işleyiş, bir yıl önceki isyandan sonra bir suikast teşebbüsünü getirmek lazımdı. Son tedbirleri bu olacaktı. Bizim bunu tahmin etmemekliğimizdeki hata, saflığımızdandır. Milli Mücadelenin başında bulunmuş ve muvaffak olmuş kimseler, özellikle büyük bir reform devrine girdikten sonra, her türlü tehlikeye maruz kalacaklarını tahmin etmemişlerdir. İçeride ilk andan itibaren, İstanbul'un yerleşmiş geleneklerini dikkate almayarak yeni bir cemiyet merkezi ile bunu teşhir etmeye çalışanların, tahrikten gelen büyük bir kuvvetle karşılaşacakları, bir mukavemet ve düşmanlık cephesine çarparak çeşitli tertiplere maruz kalacakları muhakkaktı. Ama biz bunlara ihtimal vermiyorduk. Denilebilir ki, ihtimal vermediğimiz için her dönemeçte bir baskına uğramışızdır. İttihatçılar, hiçbir vakit "suçluyduk" demediler. "Memleketi kurtarmak için uğraştık, felakete uğradık. Asıl olan biziz; şimdi bunlar geldiler, bizim bıraktığımız eserleri devam ettirerek muvaffak oldular" kanaatindeydiler. Onlara göre, şimdi birleştik, herkes yerini almalıdır.

Suikasta Karışan Başlıca İttihatçılar

Yeri gelmişken suikast hadisesine karışan başlıca İttihatçılar hakkında kanaatlerimi anlatacağım. Bunların bir kısmını tanımışımdır. Bazılarını da uzaktan bilirim.

Kara Kemal'i, ben şahsen tanımam. İttihat ve Terakki hareketine, meydana çıktıktan ve muvaffak olduktan sonra katılmıştır. Enerjisi, uzak görüşlülüğü, çalışkanlığı ve teşkilatçılığıyla ötekiler kadar selahiyetli ve nüfuzlu olan kuvvetli bir adamdı. Kendi içlerinden duyduklarım ve harekâtını takip etmekle kendisi hakkında edindiğim kanaat budur.

Cavit Bey'in durumu, İttihat ve Terakki'nin başta gelen şahsiyetlerinden biri olarak değerlendirilmiştir. Ama ben onun şiddet hareketlerine, suikast teşebbüslerine girecek bir tabiatla olduğuna hiçbir zaman ihtimal vermedim. İnsan siyasi bir teşkilatın başına geçtiği zaman onun sorumluluğu nereye kadar varır, belli olmaz. Cavit Bey'in başına gelen de siyasi hayatın tabiatında mevcut olan en ağır ihtimaldir. Muhakemesinin seyrini bilmiyorum, meşgul olmadım. Onun için kesin bir şey söyleyemem.

Halis Turgut'u uzaktan tanırım. Bunlar enerjik adamlardı. Ama, suikast hadisesinde ilgilerinin derecesi nasıl bir mukabeleyi icap ettirirdi, bunu tahmin edecek muhakeme edecek durumda değilim. İzmit Mebusu Şükrü Bey, Rumeli'nden İstanbul'a intikal ettikten sonra, İttihat ve Terakki kadrosu içinde sonuna kadar birinci derecede faal olmuştur. Böyle işittim. Kendisiyle bir defa bile şahsen karşı karşıya gelmedim. Atatürk, yakından tanıyordu. Takdir ederdi. Vazifeler verdi ve cemiyete çıkardı. Mebus yaptı.

En son yakalanıp asılan, eski Ankara Valisi Abdülkadir, İttihat ve Terakki'nin, Meşrutiyetten evvelki fedailerindendir. Askerdir. Bizim sınıftandır. "Abdülkadir - Antep" diye tanırız. Son derece enerjik ve kararlı bir adam. Temiz bir adam. Çetin bir ihtilalci. İhtilal arkadaşlarına, ihtilal fikirlerine bağlı. Meşrutiyetten önce, en güç zamanlarda İttihat ve Terakki'nin en gözde, en güvenilir fedaisi. Böyle bir adam.

Abdülkadir, Milli Mücadeleye karışmadı. Uzaktan takip ediyor. Bilmiyorum, bu esnada, belki arkadaşlarıyla beraber bir macera

içinde bulunmuş olabilir.

İzmir suikast tertipçileri içinde Abdülkadir bulunsaydı, vaziyet çok tehlikeli olurdu. Bir defa tertibi bu kadar dağıtmayacaktı. Tek başına da yapabilirdi. Herhalde, icra kısmını da kendi üzerine alacaktı. O zaman son derece basite irca ederek tatbika geçerdi. Tertip ondan gelseydi bu işi mutlaka bitirirdi.

Sarı Efe diye isim yapmış olan Edip Bey de Rumeli'nde İttihat ve Terakki'nin fedailerindendir. Kendisini şahsen tanımam. İsmi çok işitmişimdir. Milli Mücadele'de Anadolu'da bulundu. Sarı Efe, daha ziyade Kâzım Özalp'ın mıntıkasında çalıştı. Genelkurmay Başkanı bulunduğum zaman benimle doğrudan doğruya münasebeti olmadı. İttihat ve Terakkinin çetin karakteri fedailerinden biri olarak bilirim. Ölünceye kadar tertip içinde yaşadı.

Ayıcı Arif diye anılan Arif Bey de İzmir suikast davasına dahil edilmiş ve idama mahkûm olmuştur. Bu işe nasıl karıştığına akıl erdirmiş değilim. Hiç ihtimal vermezdim. Çünkü Atatürk'ün çok sevdiği yakın arkadaşıydı. Teklifsiz arkadaşıydı. Aynı sınıftan idiler. Milli Mücadelede Garp Cephesi'nde tümen kumandanlığı yaptı. İnönü Muharebelerinde ve daha sonraki muharebelerde bulundu. Çerkez Ethem'in hareketlerine karşıydı. Böyle bir tertibe girmesine asla ihtimal vermezdim. Ama girmiş. Beraber çalışan insanların, hiddet ve kızgınlık zamanlarında nereye kadar gözleri kararıyor, tahmin edilemez.

Arif Bey iyi bir askerdi. Bilgili, sevki idare olarak doğru görür ve doğru sevki idare eder bir kumandandı. Cesurdu. Herkes gibi kuvvetli tarafları ve zayıf tarafları olan bir insandı.

İttihat ve Terakkinin meşhur simalarından Dr. Nazım Beyi çok eskiden tanırım. Daha Meşrutiyet ilan edilmeden, bir sevkiyata memur olarak İzmir'e gittiğimde orada Süleyman Askeri Bey tanıştırmıştı. Nazım Bey, İzmir'e yerleşmiş ve orada padişah aleyhinde propaganda yapıyor, İttihat ve Terakki'yi idare ediyordu. Müstesna bir azim ve telkin sahibi olan bu kuvvetli insanı İzmir'de böyle tanıdım.

Nazım Bey, Meşrutiyetin ilanından sonra büyük politika yaptı. İttihat ve Terakki'nin merkezi umumi azası idi ve zannederim bir ara vekil de oldu. Bizim orduya çekilip siyasetten ayrıldığımız zamanlarda, Nazım Bey'le rast geldiğim yerde görüşmüşümdür. İttihat ve

Terakki'nin ileri gelenlerinden orta halli bir siyaset adamıdır. Her yerde rastladığımız orta kabiliyette bir siyaset adamı. Dr. Nazım Bey, İttihat ve Terakki'nin daima en ön safında bulundu. Ama devlet adamı, politika adamı olarak fazla bir çalışması ve eseri yoktur. Suikast davasıyla ilişkisinin derecesini bilmiyorum. Dilini tutmasını bilmeyen bir adamdı. Hakkında hep böyle söyleniyordu. Bunun için nerede ne yapmıştır, tahmin etmeye imkân yoktur. Erzurum Mebusu Rüştü Paşa'nın böyle bir tertip içinde bulunması inanılmaz bir şeydir. Adam Şark harekatında bulunmuş, Milli Mücadelenin ilk devrinde, Kâzım Karabekir'in yanında cansiperane fedakârca çalışmış ve hürmet kazanmış olan insanlardandır. Fikir ayrılığında, Terakkiperver Fırka kurulurken o da arkadaşlarıyla beraber oraya gitmiş. Şimdi, bu suikast teşebbüsüne ne maksatla, ne şekilde ve ne ölçüde giriştiği hakkında bilgim yok.

Reformlardan Endişeye Kapıldılar

Yeni devlet kurulurken baş döndürücü birtakım reformlar yapılıyor. Bunlardan endişeye kapılıp muhalefete geçenlerin her birinin, reformların önemini ve tatbik şeklini düşünecek seviyede bulunduğu farz olunamaz. Böyle olunca -en iyi niyetle alıyorum- müşterek eserlerin tehlikeye maruz kaldığı kanaatiyle mustarip olanların çıkacağı tabidir. Bunların hepsi birleşip tehlikeden nasıl kurtulunur, diye düşüneceklerdir. Bunun çaresi Atatürk'ten kurtulmaktır. O halde bu meseleyi halletmek lazımdır, demeleri, olayların ve başlamış olan akımın tabii bir sonucudur. Böyle olabilir. Atatürk'ün yalnız başına, hiç kimseyi dinlemeyen bir kudret sahibi olarak neler yapacağından duyulan korku ve onu kontrol altında bulundurmak düşüncesi... Zahiren (görünüşte) kapıldıkları saf endişe budur. İzmir suikast teşebbüsü hakkında anlatacaklarım bunlardan ibaret. Şimdi bu bahsi bir neticeye bağlamak isterim. Suikast tertibine ismi karışanlar, Terakkiperver Fırka mensuplarıyla, İttihatçılar, muhakeme safahatında, ben bunların bir araya gelip karşılıklı ve müşterek bir karara vardıkları gibi bir manzara görmedim. Muhakemenin tarzı bunu göstermiyor. Davaya dahil edilenlerden her biri, bir ucundan haberli, münasebetli ve ilişkili gibi bir hal var. Kimi, İttihat ve Terakki'den dolayı, kimi Terakkiperver

Fırka içinde olarak böyle. Ama muhakemeleri yapılırken bir ipucu yakalandığı zaman, bunun tertiple münasebeti ne kadar geniştir, belli değil. Ayırca tahkik etmek vazife oluyor. terakkiperver Fırka'nın doğrudan doğruya tertipçi olmadığı anlaşılıyor. Ama, eski ittihatçılardan Şükrü Bey, Sarı Efe gibi fedailerin hadiseye başlıca tertipçiler olarak karışmaları ve bunların Terakkiperver Fırka ile irtibatlı bulunmaları işi sıçratıyor. Yani, bir ucundan Terakkiperver Fırka'ya dayanıyor.

İttihatçıların eski fedailer grubunun karışması Terakkiperver Fırka'yı zan altında bırakıyor. Halbuki, vaktiyle İttihatçılarla beraber bulunmuş olan Terakkiperver Fırka ileri gelenlerinin mesela Rauf Bey'in, fedailikle falan alakaları yoktur. Fakat, başlıca suçlu görünenleri hem Terakkiperver, hem İttihatçı saymak lazım. İkisinin de içindeler ve ikisinde de çalışmışlar. Ziya Hurşit gibi, İttihat ve Terakki'den ayrı olarak yeni bir politikanın desteğiyle teşebbüste bulunanlar da var. Ziya Hurşit bunların başında görülüyor. Teşebbüsün genel görünüşü o ki, bunlar, suikast yapmaya istidatlı olan eski ve yeni muhitlerle temasa geçiyorlar. Temas ettikleri eski ve mahrem arkadaşlarından aldıkları öğütlerle, politikacıları nerede bulurlarsa, nasıl yapılır ne vasıta kullanılır, kim yardım eder, bunları araştırıyorlar.

Atatürk, bu suikast teşebbüsünden haklı olarak çok müteessir olmuştur. Bunu tabii görmek lazımdır. Büyük tehlikeler içinden geçmiş olan insanların, sükûnete kavuştuktan sonra da az çok tesiri altında kaldıkları mülahaza, emniyet mülahazasıdır. Hem devlet emniyeti, hem şahıs emniyeti olarak Atatürk'te de bu mülahaza vardı. Milli Mücadele'nin başı bulunmakla, kesin neticeler alındıktan ve yeni devleti kurup idare etmeye başladıktan sonra emniyet meselesi Atatürk'ün zihninden hiç çıkmamıştır. devlet için ve şahsı için daima dikkatli, uyanık bulunmuştur. Dışarıdan ve içeriden gelecek herhangi bir tehlike işareti, büyük ilgisini ve dikkatini celbederdi. Suikast hadisesinde de böyle oldu. Teşebbüs meydana çıktı ve vaziyete derhal hâkim oldu. Kendisi ihtilalci ve ihtilalin bütün mesuliyetini hepimizden fazla taşıdığını ve bütün felaketlerin başlıca onun için ölçüsüz, hesapsız bir surette tatbik olunacağı kanaatini muhafaza ediyordu. Yani onun hiçbir mazereti yok. Memlekette yarattığı ayaklanmalardan dolayı İstanbul Hükümeti'nin kendisine taktığı ad: Asi. Yıllarca bunu işlediler. Nutuk'ta ihtilalciliği üzerine almıyor da,

İstanbul Hükümeti'nin taktığı adın tesirini söylüyor. Başından beri ihtilalcilik telakkisinde onun bir zaafı yoktur.

İşte, bütün bu yollardan ve tehlikelerden geçen her insan gibi Atatürk de emniyet meselesine ehemmiyet vermiştir. Kendisinin, devletin başından ayrılıp hususi bir hayata geçmesi mevzubahis değildir. Tabii olarak devlet korumasından hiçbir zaman uzak kalmamıştır. Bu emniyet şartları mevcutken kendisi herkesten fazla emniyet mülahazaları içinde, dikkatli ve tertiplidir. Etrafında ne kadar muhafızlar ve koruma tertipleri bulursa, her ihtimale karşı kendi kendini müdafaa etmek için daima hazırlıklıdır. İzmir suikast hadisesi, anlattığım safhalardan geçerek kapandı.

YENİ İNKILAPLAR

Medeni Kanun (1926)

Medeni Kanunu'nun kabulü ve Harf İnkılabı bu yıllara rastlar. Medeni Kanun, 1926'da, Harf İnkılabı 1928'de. Şimdi bunları anlatacağım. Medeni Kanun'a kadar bizde şahsi haklar şeri hükümlere bağlanmıştı. Medeni Kanun'un kabulü, bunun için başlıbaşına bir karardır. Medeni Kanunun çıkması, iç politika bakımından, hem takdirle karşılanmış, hem bizi irtica çevrelerine karşı son derece tenkide maruz bırakmıştır. Ama, dini devlet işlerinden ayırmak için şahsi hukuku medeni bir usule raptetmek şarttı ve bu esaslı bir adımdı. Onu yapmakla yeni devletin bünyesinde tam bir ilerleme kaydetmiş olduk.

Medeni Kanun, İsviçre kanunundan tercüme edilmiştir. Tercüme işini, Adliye Vekâletince kurulan bir ihtisas komisyonu yaptı. Tasarı Meclis'e sevk edildi Adliye Komisyonu'nda tetkik olunmaya başlandı. Komisyon Başkanı, Manisa Mebusu Mustafa Fevzi Efendi'ydi.

Burada bir olay geçti. Onu anlatayım:

Kanun münakaşa ediliyor, maddeler birer birer kabul ediliyor. Bir yere geliyorlar. Mustafa Fevzi Efendi buna itiraz ediyor. Bakıyor, okuyor ve "Olmadı, bu yanlışır" diye itiraz ediyor. Kendisi şeri hukuktan yetişmiş, fakat bunun çok ilerisinde bir hukuk adamı. Değerli bir arkadaş. Komisyon üyeleri anlamıyorlar, kabul etmek istemiyorlar.

Münakaşa uzuyor. Mustafa Fevzi Efendi, böyle hukuk olmaz, diyor. Nihayet çoklukla karar verecekler. Fakat ikna ediyor. Nereden kimin aklına geliyorsa, aslına bakalım, diyorlar. Aslına bakıyorlar, yanlış tercüme edilmiş. Tercümeyi düzeltiyorlar. Mustafa Fevzi Efendi, "Doğrudur, böyle hukuk olur" diyor.

Bir ilmin veya bir mesleğin yüksek hududuna yetişmek için o mesleğin en ilerisinde bulunan insanlarla aynı seviye imtihanını vermek lazımdır. Yoksa, eşitlik iddiasına imkân yoktur. İlmî öğrenmiş ezberciler vardır. Adam ezberlemiş, öğrenmiş ama, esas noktalarını değiştirip bir başka şey söylersen onu da kabul eder. Mustafa Fevzi Efendi bunlardan değildi.

Biz askerliği Alman hocalardan öğrendik. Fakat, iyi öğrendik ve öğretmenlerle eşit seviyeye geldik. Bunu ispat da ettik. Milli Mücadele'de General Liman von Sanders bize mektup yazdı. Geleyim, size yardım edeyim, diyordu. Yani biz muharebeyi idare edemeyiz, diye düşünüyor. Gelecek, o idare edecek. Oralı olmadık. Çünkü, kendimize güveniyorduk. eşitlik imtihanını vermiştik. Ne bizde, ne de kolordu ve tümen kumandanlarında, hiçbir kumandanda bir kompleks yok.

Harf İnkılabı (1928)

Harf İnkılabı, 1928'de ilan olundu. Atatürk, bir iki seneden beri bunu düşünüyordu. Vakit vakit bana açmıştı. Ben önce buna mukavemet ettim. Başından beri benim söylediğim, "Enver Paşa harp ilan edilmeden böyle bir şeye teşebbüs etmişti; sonra muharebenin ilanı üzerine kaldırıldı. Tekrar eski hale döndük. Yine öyle olacak." Çünkü, bu tecrübeyi yakından biliyordum. Enver Paşa, yeni yazı şeklini emir olarak geneltirmeye verdiği zaman ben oradaydım. Yine o zaman da itiraz ettim. Bunu çıkaramazsınız, dedim. Nasıl yazıp, nasıl okuyacaklarını soruyordum. Onlar da yapacağız, edeceğiz, diyorlardı.

Ben, 1. Şube Müdürü idim. Hafız Hakkı, Erkânı Harbiye İkinci Reisi. Vazife için yanına giderim. İmzaya götürdüğüm evrak, hep yeni imla ile yazılmış. Kâğıtları önüne koyar, anlatırım. Hafız Hakkı, kâğıtları okumaz, bana bakar: "Canım sen anlat, bunun içinde ne var" der.

Çünkü kendisi okuyamıyor. Bunun üzerine ben anlatırım. Bir gün bana, "Getireceğin yazıları, benim bildiğim yazı ile ayrıca yazdır da getir" dedi.

İstediği, bir evrakı iki ayrı yazı ile yazdıracağım, birini kolayca okuyup anlayacak; ötekini de anlamış gibi imza edecek. İtiraz ettim:

"Yapamam, dedim. Ben sizin istediğinizi yapacağım ve bana da maiyetimde bulunanlar iki ayrı yazıyla evrak getirecekler. Böyle şey olmaz."

Şimdi, ben bu macerayı biliyorum. Harf İnkılabı ilan edilmeden iki sene evvel Atatürk'e söyledim:

"Bu, kolay bir iş değildir. Sen, harp zamanı karargâhta çalıştın mı?" dedim.

"Hayır", dedi.

"Ben bilirim, dedim. Bunu tecrübe ettim. Bütün devlet muamelatı (işlemleri) her şey bozulacak. Herkes iki yazı kullanacak. Kabul edildi diye kendisini mecbur hissederek yeni harfleri kullanacak, bir de asıl işidir, kıymetli işidir diye eski harfleri kullanacak. Başa çıkamayız. İyi düşün."

Atatürk'e bunları söyledim ve benim ikazım cesaretini kırdı. Harf İnkılabı'nı iki sene sürükledi. Resmi beyanlarında, grupta, partide yaptığı konuşmalarda, yeni harfleri düşünüyoruz, diyordu. Fakat başlayamıyordu. Nihayet, Harf İnkılabı'nı emrivaki halinde ilan etmeden önce kendisine şöyle dedim:

"Bunu istiyorsunuz, yapacaksınız? Fakat, tatbik etmeyeceksiniz."

"Kim?" dedi.

"Siz" dedim. "Başta siz olmak üzere hiçbiriniz tatbik etmeyeceksiniz. Büyük bir inkılap hareketi yapacağız. Bir inkılap yapıldığı zaman, bunu tatbik etme mevkiinde bulunanların kararlarında inanç, ciddiyet ve sebat hakkında hiçbir şüphe olmamalı. Evvela biz, bunun birinci derecede tatbikçisi olmalıyız. Riayet etmeliyiz."

Atatürk, söz verdi:

"Tatbik edeceğiz, ben başta olmak üzere hepimiz tatbik edeceğiz" dedi.

Harf İnkılabı oldu. Herkes bilir ki, ondan sonra, ben eski yazıyı kullanmış değilim. Harf İnkılabı çıktıktan sonra, şimdiye kadar eski yazıyla yazmış olduğum 20 satırı bulmaz. Yapmadım. Yapamadım. Akıllılık ettim. Çünkü, ilk sıkıntıya katlanmayanlar, ömürlerinin

sonuna kadar yeni yazıyı kullanamadılar. Yeni yazıya alışmak için birkaç ay, her ne kadar ise kabiliyetine göre sıkıntı çekip onun içine kapanmak lazımdı. Onu kullanmakta ısrar etmek lazımdı. Cemiyete bunu yaptırmak için almadığım tedbir, katlanmadığım eziyet ve vermediğim eziyet, güçlük kalmamıştır. Ben, vekillerin, mebusların, memurların, herkesin cep defterini muayene eder ve eski yazı ile notlarını gördüğüm zaman mesul tutardım.

Ben başvekilim. Bir gün Genelkurmay'a gittim. Bana resmi iki kâğıt getirdiler. imza etmem lazımmış. Fakat biri eski yazı ile yazılmış. Bunu okuyup anlayacağım ve sonra yeni yazıyla yazılmış olanını imzalayacağım. Nedir bu, diye sordum? Mareşal öyle söylemiş. Ona evrakı hep bu tarzda götürüyorlarmış. Tıpkı Hafız Hakkı'nın benden istediği gibi. Karşımdaki subaya,

"Yeni yazıyı kullanmıyorsunuz. Bu devletin kanunu değil mi? Siz devletin kanununu tanımaz mısınız?" dedim.

Çocuk ölecekti. Pancar gibi oldu

Yeni harfleri öğrenmek için mektepler açıldı. Atatürk, her yeri dolaştı. Tahmin olunmaz bir şahsi gayret göstererek yeni harfleri memlekete mal etmeye çalıştı. Ama yaşlı bir adamın alıştığı harfleri bırakıp yeni harfleri öğrenmesi kolay olmuyor. Bu gibi kimselere bunu öğrenin demek de güç bir şey. Bunca zaman önce, çocuklukta öğrendiğim ilk harflerin şurası burası benzemez, yine de söker, okurum. Sonradan öğrenilen bir harfle bunu sökmeye imkân yoktur. Hiç eski yazı bilmeyen insanların yazılarını ben okuyamıyorum. Halbuki eski yazılardan okuyamayacağım yazı yoktur. En aciz adamın en karışık yazdığını mutlaka söker, çıkarırdım.

Bütün bu anlattığım güçlükleri düşünerek, bilhassa yetişmiş insanların yazı ile münasebetlerinin bozulacağından ve cemiyette kültür hayatının kötürüm olacağından endişeliydim. İki harf kullanacağız ve yeni yazıyla tek harfli bir cemiyet hayatına geçiş için son derece uzun bir intikal devri olacak. Bu endişeyi duyuyordum. "Yapamazsınız siz yapmayacaksınız, başkası hiç yapmaz" derken, bana işin aslından gelen bir endişe havası hâkimdi.

Esas olarak Harf İnkılabı'nın taraftarıyım. Başlangıçta gösterdiğim mukavemet, anlattığım sebeplere dayanıyordu ve Atatürk benim bu mukavemetimi samimi olarak karşılıyordu. Kendisi; bir emrivaki yaparak bu inkılabı kabul ettiririm, İsmet Paşa'nın söylediği doğru,

ben de uyarım, hep beraber çalışmalıyız, çalışırız, olur biter diye düşünüyordu. Onda böyle samimi bir kanaat vardı.

Bugünlere ait bir olayı hatırlarım. Atatürk, yanında bazı kimseler olduğu halde, bir yerde çalışıyor. Önünde eski yazıyla yazılmış birçok kâğıt var. Akşam üzeri ben kendisini görmeye gittim. İsmet Paşa geliyor, diye haber verirler. Hepsi telaşa düşer. Masanın üzerindeki kâğıtları kaldırırılar.

Sözünde duruyor. Fakat acele bir iş yapılacağı zaman ve onun istediği vesika veya notu herkes kolayına geldiği gibi eski yazıyla verince ne olacak? Tabii çaresiz bir vaziyet.

Bu son zamanlarda bile, koalisyon hükümeti olarak çalışırken, bakarım yanımda oturan Alican defterini çıkarır, eski yazı ile yazar. İçimden, şartlar müsait olsa ben sana gösteririm, derim. Bırakalım bunu, kendi partimizin adamına bir şey yapamaz hale geldim. Şimdi serbest... Herkesin cep defterine ne karışırsın, oldu...

Harf İnkılabı bir okuma yazma kolaylığına bağlanamaz. Okuma yazma kolaylığı Enver Paşa'yı tahrik eden sebeptir. Ama, Harf İnkılabı'nın bizde tesiri ve büyük faydası, kültür değişmesini kolaylaştırmasıdır. İster istemez Arap kültüründen koptuk. Arap kültürünün ve Arap dilinin tesiri hakkında, yeni nesiller bizim kadar fikir edinemezler. Bir misal olarak söylemek isterim: Benim çocukluğumda kültür sahibi adamlar, Türk dilinin kifayetsizliğinden, eksikliğinden meyyus olarak bahsederlerdi ve bunun için cemiyet içinde hem Türkiye diye bir millet olarak Araftan ayrılığı kaldırmalıydık, hem de sağlam bir dile kavuşmak maksadıyla Arapçayı kabul etmeliydik, derlerdi. Yani vaktiyle devleti kurarken ve Türk dilini yaparken Arap dilini kabul etmek doğru olacaktı, görüşünü hararetle savunurlardı.

Anadolu'da ilk Türk devletini kuranların hepsi Türk beyi olarak devlet başına geçmişler ve milli hususiyetlerini muhafaza etmişlerdir. Sonra Osmanlılar devrinde, edebiyat vesilesiyle dil ihtiyacı genişledikçe sanatı Arap dili üzerinde işlemek hevesi milli kültürü zayıflatmıştır. Bizim devrimizde Latin harflerine geçmek Türk dilini ve milli kültürü kurtarmak için esaslı bir etken olmuştur.

Şimdi, bütün sapmalara rağmen, yazıyı yeni harflerle öğrenmiş olanlar eski harflere dönemezler. Kuran kursuna gidenler için de böyledir.

Harf İnkılabı'nı burada bağlayacağım. İnkılap ilan edildiği zaman herkes iki yazı ile başladı. Hükümet başında bulunduğum için gayet sıkı ve ciddi takip ederek devlet dairelerinden eski yazının kalkmasına çalıştım. Ne kadar sürdü, şimdi söyleyemeyeceğim, fakat asgari bir müddet zarfında resmi dairelerden eski yazı kalktı. Devlet memurları içinde eski yazıyı müsvedde olarak kullanmakta devam edenler, bu yazıyı bilmeyen insanlar memur olup işbaşına geldikçe, tabiatıyla seyrekleşti. Harf İnkılabı', kadınların cemiyete girmesi ve erkeklerle eşit hale gelmesi, ancak zamanla yerleşecek inkılaplardır. Bunu bilerek inkılapları değerlendirmek lazımdır.

1930'UN EN BÜYÜK HADİSESİ

Serbest Fırka

Biz, iç meselelerimizle meşgulüz. Devrimleri geliştirmeye çalışıyoruz. Ekonomimizi sağlam temellere oturtmaya uğraşıyoruz. İşte bu esnada büyük dünya buhranı patladı. Ekonomik politikada dünyanın vaziyeti tamamıyla değişerek, her memleket bunalım içine düştüğü gibi Türkiye'de bunun yayılan tesirleriyle yavaş yavaş bunalıma sürüklenmiş ve ıstırap çekmeye başlamıştır. Cumhuriyetin başından beri takip olunan mali politikanın mahrumiyetleri yanında, faydaları olduğu anlaşılmış ve bu sayede dünyanın içine yuvarlandığı bunalım, bizde az sarsıntıyla önlenebilmiştir. Bunu ileride ayrıca anlatacağım. Şimdi 1930'a geldik.

1930'un büyük siyasi hadisesi, Serbest Fırka tecrübesidir. Bilindiği gibi, Serbest Fırka teşebbüsü, Atatürk'ün önce Fethi Bey'le görüşmesi ve kararlaştırması ile meydana çıkmıştır.

Serbest Fırka'dan önce Atatürk ile aramızda bazı özel konuşmalar olmuştur. Bu konuşmalarımızda, Atatürk bana, inkılap hareketleri içinde türlü münasebetlerle nüfuz sahibi olmuş insanların tutumlarından şikâyet ederdi. Etrafımızda ve yakınımızda olan insanların taşkınlıklarından ıstırap gösterirdi. Yine bir gün

konusurken, siyasi nüfuz kullanan insanların sebep oldukları ıstırapları önlemek için ne gibi bir tedbir bulunabileceğini araştırıyorduk. Ne çare düşündüğümü sorduğu vakit şu mütalaada bulundum: Meclis kürsüsünde hükümetin karşısına mebuslar çıkıp da bütün bu fenalık denilen, nüfuz suiistimali denilen hadiseleri bağırarak söyleyip şikâyet etmeleri usulü tesis olunmadıkça, biz, bu nüfusu kötüye kullanma ve yanlış siyaset yapma hastalığından kurtulamayacağız.

Aramızda bu mülahaza geçmiş ve Atatürk bunun üzerinde zihin yormaya başlamıştır. Nihayet bir gün ansızın, Yalova'da kendimizi Serbest Fırka kurulması için giriştiği teşebbüsün karşısında bulduk. Fethi Bey'le görüşmeleri ve görüşmelerinin safha safha ilerlemesi, aralarında geçen karşılıklı söz vermeler... Bunların tafsilatını bilmem. Bunlar, Atatürk'ün herkesle görüşürken kendisine göre sondajlarıdır, istikşaflarıdır. Fethi Bey'le ve yakın arkadaşlarıyla da her zaman birçok şeyler konuşmuştur. Fakat, biz, aramızda fırka teşkilini konuşmuş değiliz. Karar safhasına geldikten sonra, böyle bir siyasi fırka teşkil etmek lazım geldiğini bana Yalova'da söyledi. Ve hemen bir iki gün içinde de, Serbest Fırka adıyla bir fırka teşkil edileceği açıktan ilan edilmiş oldu. Yani, bunun için daha evvel yapılmış görüşmelerden, Fethi Bey idaresinde Serbet Fırka olarak yapılan hazırlıklardan haberim yoktur. Ama memlekette bir dert ve hastalık vardı. Meclis'te hükümet etrafında bulunan insanların yanlış hareketlerine karşı açıktan ve insafsız bir surette şikâyet etmek, tenkit etmek, imkânı olmadıkça bu derdin halledilemeyeceği mülahazasını daha evvel görüşmüştüzdür. Ve bunda mutabık kalmışızdır. Bana çare sorduğu zaman, açık olarak söylemiştim. Atatürk, benim çare olarak ileri sürdüğüm, mülahazada, kendi gördüğü hastalığın teşhislerinden birini bulmuş oldu.

Müşterek Meselemiz

Serbest Fırka'nın kuruluşu açıklandıktan sonra olayı takip etmeye başladım. Ve artık yeni fırka müşterek meselemiz oldu. Beraber bulunduğumuz yerlerde, başlıca mevzu olarak, Serbest Fırka'yı konuşuyorduk. Fethi Bey, etrafındaki arkadaşlarıyla bir yeni fırkanın esaslarını bulmaya, kurmaya çalışıyordu. Ekseriya Atatürk'ün

sofrasında beraber bulunuyorduk. Mevzubahis ettiğimiz mesele hep bu olurdu.

Şimdi bir noktaya işaret edeceğim. 1924'te Terakkiperver Fırka kuruldu ve 1925'te nihayet buldu. Serbest Fırka kurulduğu zaman 1930'dayız. Aradan beş sene geçmiş. Beş sene bizim için büyük bir zaman. Öyle görüyoruz. Bize, büyük bir zaman geçmiş gibi geliyor. Hadiseler, böyle kararlarda beş senenin, on senenin temin ettiği tekâmülün kâfi olmadığını ispat edinceye kadar, biz, meselenin ne kadar inatçı tabiatta olduğunu fark etmiş değildik. Böyle değerlendirmedik. Nitekim ondan sonra benim teşebbüsümle de nihayet sekiz sene, on sene sonra olmuştur. Aradan geçen bu beş sene Atatürk'e, cemiyetin ilerlemesi ve tekemmül etmesi için yetecek büyük bir zaman kanaati vermiştir. Bana da öyle geldi.

Ben de böyle görüyordum. 1925'ten 29'a gelinceye kadar İstiklal Mahkemesi kalkmış. Takriri Sükûn kalkmış, bunların hepsi kalktıktan sonra az zamanda yine nüfuz suiistimali, memleketin, idarenin şikâyetleri etrafımızda bulunan, daha doğrusu Atatürk'e yakınlık iddia eden birçok insanların hallerinden, hareketlerinden şikâyet yapılması almış yürümüştü. Kâfi derecede zaman geçmiş, şimdi tedbir bulma devrindeyiz. İlk hatıra gelen Atatürk'ün bulduğu tedbir yeni bir fırka teşkil etmek olmuştur.

Yakın arkadaşlarını, ikna edebileceğini, istidadı olanları, oraya, yeni fırkaya veriyordu. Hemşiresini; oraya aktarmıştı, yani vermişti yakınlık göstermek için, her çabayı yapıyordu. Bir şey kuruyordu ve Ahmet Bey gibi, Nuri Bey gibi arkadaşlar da, Fethi Bey'le beraber ayrı bir fırkada çalışmak vazifesi karşılığında teminat istiyorlardı. Tarafsız kalacaksınız diyorlardı. Tarafsız kalmam her ikinize müsavî (eşit) muamele edeceğim diyor, müsavî muamele edeceksiniz diyorlardı. Yardım edeceksiniz, diyorlardı. Bunların hepsini teşekkül zamanında vaitlerle, icap ederse açık beyanlarla temin ettiriyorlardı. Yani Serbest Fırka'yı kurarken Atatürk'ün büyük otoritesinden istifade etmek için, yahut Cumhuriyet Halk Partisi'nin başında bulunmasının nedenlerini düşünerek, ondan bir mahzur çekmemeleri için her türlü emniyet tedbirini almaya çalışıyorlardı. Bu seyri takip ettik.

Atatürk Fethi Bey'in Teklifini Reddetti

Atatürk ile konuşulurken bidayette (başlangıçta), yazılar, mektuplar verilmesini karşılıklı kararlaştırmışlar. Bu mektupların verilmesi benim bilgim altında oldu. Yazılmasından filan haberim vardı ve beraber takip ediyorduk. Fethi Bey bir aralık Atatürk'ün kaydı hayat şartıyla cumhurbaşkanlığını temin etmeyi düşünmüştü. Atatürk bunu kabul etmedi.

Atatürk kendi idaresine, umumi telakkisine, yani hasımlarına telakkisine tam cevap olarak devletin kanunları dışında hususi bir imtiyazlı mevki istemediğini açıktan her zaman söylerdi. Meclis'te çokluk elinde bulundukça ve her türlü kararın doğrusu Meclis'te verilir usulü devam ettikçe, idarede müşkülât çekmeyeceği kanaatindeydi. Serbest Fırka bu şartlar altında yüksek idare kadrosu kararlaştırıldıktan sonra, teşkilat olarak yürümeye başladı. Dikkati çeken husus, Serbet Fırka teşekkül ettiğinde herkes ihtiyat ile bu ciddi bir şey değildir kanaati ile karşılaşmıştı. Çok kısa bir zamanda ciddi bir şey olduğu beyanatla, tutumla anlaşıldıktan sonra Serbest Fırka her taraftan rağbet gördü. Adı üstünde, büyük ölçüde liberal bir düzeni savunuyordu. Siyasi iktidar devletçilik programı ile demiryolu gibi, gözle görülür birtakım büyük işler yapar halde olunca, muhalefet ve mevcut olan siyasi fırka için, iktidara karşı vaziyet almak, tabiatıyla onun icraatını bir tarafından tenkit etmek ve mümkün olduğu kadar yıpratmak, tabii bir vazife halini alıyordu. Bu istikamette hadiseler gelişmeye başladı. Serbest Fırka çalışmaya başladıktan sonra tek dereceli seçim kabul edildi. Tek dereceli belediye seçimi yaptık. Ondan sonra seyahatler başladı. Serbest Fırka'nın süratle teşekkülü, Atatürk'ün dikkatini celbetmeye başladı. İltihak edenler, teşkilatlananlar ve ön safta olanlar, vilayetlerde yürüyenler... Bunların çoğu yakın senelerin mücadeleleri içinden geçmiş, tanınan bilinen insanlardı. Bunların tahripleri ve faaliyetleri Atatürk'ün dikkatini celbediyordu. Büyük hadiseler, Fethi Bey'in İzmir seyahatinde çıktı. Bize karşı, yani Atatürk idaresine ve benim teşkil ettiğim hükümetlere, bizim tutumumuza karşı şarkta, garpta her yerde vaziyet almış insanlar, Serbest Fırka'da barınacak yer buldular. Bizim noktazarımızdan, bir fırkaya girmek, serbest bir muameledir, merkezi kontrol yoktur. İkincisi, yeni bir fırka da taraftar bulmak için ister istemez gayretli olacaktır. Bunda güç beğenir bir tavır

takınamaz. Üçüncüsü, dışarıda susmaya mecbur olmuş, geçen hadiselerden hissi veya maddi türlü şekilde zarar görmüş insanların hepsi için bir kurtuluş istikameti, barınma istikameti görünmüş oldu. Hadiselerdeki gelişme sūratle böyle bir tabiat gösterdi. Bu tabiat, görüşüldüğü zaman, kendilerine söylendikçe veya hatırlatıldıkça, memleketin ihtiyacına cevap veren kudretli siyasetlerinin inkişafı yüzünden, bizim Halk Partililerin telaşa düştükleri ve tabiatıyla istenmedikleri manası doğuyordu. Siyasi parti öyle bir şey ki, iki kardeş arasında bile karşılıklı teşkilat kurup işlemeye başladıktan sonra, birbirini tenkit ederken ayrılık her gün biraz daha artmaya başlıyor.

Atatürk "Bitaraf Değilim" Diyor

Ben, Serbest Fırka'yı uyarmak için özel hiçbir teşebbüs yapmadım. Meclis'te ve dışarıda açık tenkitler yaptıkları zaman onda da mecbur olmadıkça, çok baskı altına düşmedikçe vaziyet almıyordum. Çok ileri gittikler zaman bile cevap vermememden şikâyetçi olmuşlardır. Bir misal vereyim: Serbest Fırka daha kurulurken, doğrudan doğruya politikanın temeli olan esaslara hücum etmişti. Demiryolunun Sivas'a varması münasebetiyle söylediğim nutukta kendilerine cevap verdim. Bunu bile çok gördüler. Hulasa, vaziyet aldığım zaman bana bağlanıyor, parti olarak ben biraz sabrettim mi, tabiatıyla Atatürk'e bağlanıyor oldu ve nihayet Atatürk, Trabzon'da verdiği bir beyanatta tarafsız olduğunu ilan etti, dediler ve gazeteler bunu yazdı. Parti teşekkül ederken, Atatürk ile Fevzi Bey arasında geçen sözlerden Fevzi Bey, Atatürk'ün tarafsız olduğunu aynı muamele yapacağını taahhüt ettiği kanaatinde, işler, çok değil, bir iki ay ilerledikten sonra sıkıştırdılar. Bitaraf mısın diye sıkıştırdılar. Atatürk, bitaraf değilim, bir tarafım dedi. Çünkü, şahsen benim değil, Halk Fırkası olarak şimdiye kadar Atatürk'ün etrafında toplanmış olan insanlar, her yerde Serbest Fırka teşekkül ettikçe, ondan fena muamele görmeye başladılar ve herkes birbirinden şikâyetçi oldu. Bu şikâyetler, asıl fena şekli ile, İzmir seyahati esnasında açığa vuruldu. Esas hatlarını bilirsiniz. Fethi Bey, başındaki şapkayı çıkarıp, "Bizim bunları çıkaracağımızı..." der demez, bütün dinleyenler, binlerce kişi başından şapkasını çıkarıp ayağının altına attı. Halbuki Fethi Bey'in cümlesi henüz tamamlanmamıştı. "Bizim şapkayı çıkaracağımızı

söylüyorlar, bu bir iftiradır, inkılaplarla aynı fikirdeyiz." demek istiyordu. Bunun için, bu cümleyi söylemek için binlerce kişi, herkes başından şapkasını çıkarıp ayağının altına attı. Ben, bu hadiseler esnasında en ziyade sakin olanlardanım. Atatürk, kendi öteden beri yakın arkadaşları ve güvenini taşımış olan insanlarla beraber bir tertip içindedir ve onu yürütmeye çalışmaktadır. Herhangi bir suretle giden istikamet, ümit verici görünmüyor, çaba sarf etmek ve devam etmek lazım olduğu kanaatindeyim, mümkün olduğu kadar güçlük çıkarmamak, benim için esas gaye olmuştur.

Kargaşalıkta bir çocuk öldü. Çocuğun babası onu,. Fethi Bey'in ayaklarının önüne attı, bizi kurtar diye bağırdı.

Kendi arkadaşlarımı tutmaya çalışıyorum. Onların teessürlerini, hayretlerini ve şaşkınlıklarını yatıştırmaya çalışıyorum. Karşı taraf, mütemadiyen vaziyet almamı, söylememi, cevap vermeme, Meclis'te dışarıda ısrar ettikleri halde, asgari hudutta bir şey yapmaya çalışıyorum. İzmir hadiseleri, bizim bilgimiz şöyle dursun, her türlü tesirimiz haricinde patlamış olan hadiselerdir ve bunlar benim üzerimde değil, Atatürk üzerinde tamamıyla ürkütücü bir tesir yapmıştır. Ben neticelerden korkmuyordum. Nihayet bu her suretle emniyet edilen arkadaşların elindeydi. Fakat, onların elinden idarenin çıktığını ve bu hadiselerin, bilahare, bütün memleketi, hepimiz için müşterek olarak nasıl güçlükler karşısında bırakacağını düşünmeye çalışıyordum. Henüz tedbir düşünecek ve alacak zamanda olmadığımız kanaatindeydim. Hadiseleri bu gözle takip ediyordum. İzmir hadiselerinden sonra iki mülakatımız oldu Atatürk'le. Birisi, bir gün gittim, aşağıda konuştuk. Memlekette olan cereyanlardan fazla bir şey konuşmaksızın ayrıldık.

Köşkten çıkarken Atatürk otomobile kadar geldi. Yahu hiç aldır mıyorsun, dedi. Ne var dedim. Yanıyoruz, dedi. Yok canım dedim, mübalağa ediyorsunuz dedim. Böyle ayrıldım. Atatürk, bu haldeydi. Sonra bir gün yine sabahleyin gittim. Yeni uyanmıştı. Oturduk, konuşmaya başladık. Bana bak karış mıyorsun, ama bir şey söyleyeyim sana dedi. Yeniden başlayacağız bilesin, her şey bitti, yeniden başlayacağız biz bu işe dedi. Gözün tutuyor mu, var mısın, yeniden başlayacağız, dedi.

Canım çaresiz olursak yeniden başlarız ve bitiririz dedim. Hiç endişe etme o kadar ileri bir şey görmüyorum, diye ilave ettim. O kadar

ileridir dedi.

Bu, hadisenin olgun hale gelip karar vereceği zamanların ilk alametleridir. Bu şekilde, daha çok bilgi alıyor, yakından takip ediyordu. Her tarafta bağıyorlar, çağırıyorlar, mümayişler yapıyorlar, birlikler gösteriyorlardı. Bunların içinde asıl hedefin, Halk Partisi'nden İsmet Paşa'dan ziyade, kendisinin olduğu kanaatine vardığını zannediyorum. Yeni inkılapların birikintileri. Sekiz sene zarfında 1923'ten 1930'a kadar yapılan işleri düşünelim. Laik cumhuriyet, Ankara'nın başkent olması, ondan sonra şapka, harf değişikliği, Medeni Kanun, bütün bunlar, şark isyanı birçok adamın yerlerinden sürülmesi, bütün bunların üç beş sene bir rahatlık içinde tamamıyla unutulup geçmiş olduğunu zannetmekle, inanılmayacak bir iyimserlik havasına düşmüş olduğumuz anlaşıldı.

Bir gece otururlarken Fethi Bey, nihayet çekilmek kararında olduğunu, kapatacağını söyledi. Atatürk, yapma, dedi yarım ağızla. Ben, ne münasebet niçin yapıyorsunuz dedim. Ne var, ne olmuş, şöyle olmuş, böyle olmuş; olur. Siyaset hayatında olacak böyle şeyler. Yapamayacağım, duramayacağım orada, yapamam dedi. Fethi Bey'i bu karara sevk eden iki taraflı. Birisi, tamamıyla yerinden çıkmış vaziyette; her taraf, herkes inkılaplar aleyhinde, idare aleyhinde her türlü gösteriyi yapıyor. İçlerinde daha ne istekler ortaya sürüyorlar bildiğimiz yok. Fethi Bey, bunalmış bir halde, sonra Atatürk, Serbest Fırka'nın ilk gün kurulduğu zamanki vaziyette değil, kesin olarak endişe içinde ve bu işleri idare edemiyorsunuz, mani olamıyorsunuz, mani olmak lazımdır diye de mütemadiyen tavsiye ve ihtar eder durumda. Esasen, Fethi Bey bu inkılapların taraftarı ileri fikirli, irtica teşebbüslerine hiçbir suretle istidadı yok ve geçici menfaatler için vasıta olarak kullanılmaya da istidadı yok. Tamamıyla bunalmış bir vaziyette idi. Başka türlü izahı yoktur bunun. Onun üzerine karar verdiler ve Serbest Fırka'yı kapattılar. Kapatılması bizim için çok fena oldu. Atatürk, çok özenerek böyle bir tertibe teşebbüs etmişti. Çok emniyetli ve tecrübeli insanların elinde teşekkül ettiği zannındaydı. Herhangi bir güçlüğe uğradıkları zaman güçlüğün tabiatı ne şekilde olursa, beraber görüşülebilecek ve bir çare bulunacak zannındaydı. Hadiseler öyle gelişti ki, her yerde birikmiş olan gerginlikler, bütün inkılapların tortuları kendiliğinden yeşerdi ve bunlardan kurtulmak için, hepsinden kurtulmak için,

Serbest Fırka'nın bir vasıta olarak kullanılması arzusu umumileşmeye başladı.Onun üzerine Atatürk, bu teşebbüsten vazgeçmek için en az zararla nasıl içinden çıkacağını kendi âleminde, kendi arkadaşları ile ayrıca hazırlamaya başladı. Bunu artık kapatman lazımdır, diye Fethi Bey'e bir tebliğ yaptığını zannetmiyorum. Böyle bir kanaate vardım. Bu lüzumu görmüş olabilir. Ama tedbir olarak bunu Fethi Bey'e söylediğini zannetmiyorum. Fethi Bey'le kendi aralarında görüşmüş ve kendiliğinden bu kararı vermiştir. Onu söylediği zaman ısrar etmedi ve işi olurluna bıraktı.

İktidar Değişmesi Endişe Duyulacak Bir Şey Değildir.

Fethi Bey, Serbest Fırka'yı kapatacağını söylediği zaman ben itiraz ettim. Fethi Bey'e karşı ısrar ettim ve bunu yapamazsınız, dedim Atatürk bana, "ne yapayım, elimde değil. İstemiyorlar. İşte görüyorsun" diyordu.

Serbest Fırka teşebbüsü bu suretle bitmiş oldu. Bunun neticesi olarak, birden fazla parti ile demokratik rejim ümidini Atatürk hemen hemen kaybetti. Sonra, biz demokratik rejime geçtiğimiz zaman, yabancılar bana sormuşlardır: Serbest Fırka tecrübesinden sonra, şimdi Atatürk sağ olsaydı bu rejime geçer miydi? Benim kanaatimce Atatürk, hale göre, zamana göre tedbir bulmasını ve tatbik etmesini bilen insandı. Tahmin olunduğu gibi sabit fikirleri olan insan değildi. Serbest Fırka tecrübesinde neticeye vardıktan sonra, nihayet bizim ihtiyaç gördüğümüz zamanlarda sağ bulunsaydı, onun da aynı ihtiyacı göreceği kanaatindeyim.

Terakkiperver Fırka teşebbüsünün neticeleri hitam bulduktan sonra, yeni bir fırka teşebbüsünün ne şekilde, nasıl bir vaziyet yaratacağını o zaman düşünmüş değildim. Kesin bir fikrim yoktu. Bu esnada memleket, ekonomik ve mali sıkıntılar içinde bunalıma ve çaresizliğe doğru gidiyordu. Benim daha çok bu işlerle meşgul olduğum zamanlardaydı. Politika olarak yeni bir fırka için ihtiyaç duymuş değildim. Gerçi, nüfuz suiistimalini önlemenin çaresini, Meclis'te bir murakabenin (denetlemenin) mevcudiyetinde görüyordum. Ama, bu belki başka türlü de yapılabilirdi.

İktidarı Bırakabilirdik

Bir defa Serbest Fırka kurulmuş olduktan sonra bunun kaldırılmasının iyi olacağını da hiçbir zaman düşünmedim. Güçlükleri vardı. Fakat, bu güçlükleri biz, Atatürk'le beraber yenebilirdik. Fethi Bey devam etseydi, güçlükleri yenerdik ve karşı karşıya iki parti o zaman yerleşmiş olurdu. Ben bu kanaati muhafaza ettim. Atatürk, ilk tehlikeleri gördükten sonra bu görüşe asla itibar etmedi. Halbuki, iktidarı da bırakabilirdik. Böyle bir istikamet gösteriyordu. Atatürk sağdı. İktidardan daha çok kolay ayrılırdık. Böyle teşebbüsler yapıldığı zaman salim işlemesini sağlamak lazımdır. Salim işlemesi temin olunduktan sonra iktidar değişmesi, endişe duyulacak, şaşılacak bir şey değildir. Böyle kabul etmeden teşebbüse geçmek yanlıştır.

Serbest Fırka teşebbüsünün devam etmesi, şüphesiz birçok sıkıntıları da devam ettirecekti. Bilhassa inkılapların zarar görmesi, aksaması söz konusu olacaktı. Ama, bilahare benim yalnız başıma uğraştığım olaylarla, Atatürk ile beraber uğraşmak sayesinde güçlükleri yenmek daha kolay olacaktı.

Benim başımdan geçenler malum. Nelerle uğraştığımı burada söylemeye lüzum görmüyorum. İktidardan da düştük, azlıkta da kaldık ve nice hadiseler oldu. Ama yeni hayatın şartları ve istikametleri, kendi içinde, tedbirleri de beraber taşıyor ve gösteriyor. Tek parti üzerinde tecrübe yapıldıktan sonra, bizde demokratik rejim olmaz, olmayacaktır kanaatine varmamak lazımdır. Bütün mahzurları meydana çıktıktan sonra bile tereddüt gösterilmemelidir. Esas mesele daha başlarken doğacak neticelere katlanacağız, diye karar vermektedir.

Birçoğu Tekrar Halk Partisi'ne Girdi

Serbest Fırka kapandı. Bu kadar hadiseden sonra, Serbest Fırka'yı kurmuş olanların birçoğu ile eski arkadaşlığımızı muhafaza ettik. Bunlar tekrar Halk Partisi'ne girdiler. Vazifeler aldılar. Hiçbir şey olmamış gibi münasebetlerimiz devam etti. Sükûnet geldikten sonra bizzat Fethi Bey'le de münasebetlerimiz normale döndü. Sıkıntılı zamanların telakkisi hep şuradan geliyor: Esas şikâyet ve hiddet

konusu Atatürk'tür. Ve ben kendisini desteklediğim için böyle oluyor zannederler. Ben onun yanındayım ve destekliyorum. Onun için kendileri bu müşkülata uğruyorlar. ben de kendileriyle beraber olursam, ne olacak? Hiçbir şey olmayacak. Sonra, hiç kimsenin benden böyle bir şey beklemeye hakkı da yok. Demek ki, esas şikâyet konusu ben oluyorum. Benimle uğraşıyorlar. Muvaffak olmayınca bütün suç bana yükleniyor. Bu vesileyle şimdi biraz Fethi Bey'den bahsetmek isterim.

Fethi Bey'le İhtilafımız Olmamıştı

Hatıralarımın başlangıç kısmında anlatmıştım. Fethi Bey'le, Meşrutiyet'in ilanından önce ben Edirne'de iken muhabere ederek tanışmış, dost olmuştuk. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne onun tavassutu ile girdim. Meşrutiyet ilan olundu. Zaman zaman görüştük. Sonra o askerlikten ayrılıp politika hayatını seçti. Birinci Dünya Harbi'nden sonra Malta'ya götürüldü. Sakarya Muharebesi sırasında Malta'dan döndü, Anadolu'ya geldi. Geldikten sonra gerçi beraber bir vazifede bulunmadık. Ama münasebetlerimiz iyi. Hükümette beraber olduk. Ben cephedeydim. Her zaman görüşemiyoorduk. Zaferden sonra ben Hariciye Vekili oldum. O vakit de Fethi Bey'le aramızda hiçbir ihtilaf olmamıştır.

DIŞ POLİTİKADA ÖNEMLİ MESELELER

Musul Meselesinde Karşılıklı Görüşler

Cumhuriyetin ilanından sonra iç politika olayları vaktimizin çoğunu almıştır. Yeni rejimin ve reformların yarattığı tepkileri dikkatle takip ederken bunların etkileri ile iç politikanın uğradığı dalgalanmaları iyi halletmek ve memleketi istikrara ve emniyete kavuşturmak çalışmalarımızın hem zemin, hem de başlıca hedefi olmuştur. Bununla beraber 1930'a kadar geçen bu devrede, yine de dış politikada çok önemli bazı meselelerle uğraşmak icap ediyordu. Bunların başında Musul meselesi vardı.

Musul meselesinde bir anlaşmaya varabilmek için Cemiyeti Akvam'ın, Lahey Mahkemesi'nin, tarafsızların ve taraflıların bütün

mekanizmaları sırayla işletildi. Bütün bu muameleler cereyan ederken, münasebetler, vakit vakit akıbet için endişeler doğuracak zehirli safhalardan geçti. Nihayet, Musul meselesi 1926 yılında imzalanan bir anlaşma ile kesin neticeye bağlandı. Musul meselesi üzerinde varılan anlaşma aşağı yukarı Lozan'da İngiltere Hükümeti'nin takip ettiği esaslar çerçevesinde kaldı. Şüphesiz bu bizim için tatminkâr bir netice olmadı. Fakat daha ileri bir netice elde etmek mümkün değildi. Biz Musul bölgesinde plebisit iddia ediyorduk. Plebisiti kabul etmediler. Cemiyeti Akvam Meclisi, onun komisyonları, hakemleri, hiçbirisi tarafsız olarak hüküm verecek vaziyette değillerdi. Herkes başından beri İngiliz noktainazarını savunuyordu. İşin bu noktaya varacağı daha Lozan'da iken belli olmuştu. Fakat bütün memleket Musul'u kurtarmak istiyordu. Memleketin, Musul'u almayı bir hedef olarak göstermesi karşısında Lozan'da ciddi ve büyük bir mücadele açılmıştı. Hepimiz istiyorduk, fakat kurtarmaya imkân yoktu. Lozan'da yapabildiğimiz, Musul meselesini sulh muahedesinden ayırıp tehir etmek yolunu bulmasaydık, Lozan Konferansı Musul meselesini de diğer devletlerin talepleri ile beraber sulh olmaksızın ileriye talik edecekti. Lozan'dan sonraki safhalarda da mesele aynı ehemmiyetini muhafaza etti. 1926 anlaşmasında fedakârlık etmeseydik, sulh yine tehlikeye girerdi. Çünkü Lozan'ın Musul ile ilgili hükmü emperatiftir. Yani, dokuz ay zarfında hallolunacaktır diye bir hüküm var. Hallolunmazsa muahede muallakta kalabilirdi. bu takdirde, ne gibi tehlikeler geleceği tahmin olunamazdı. Sulh hayatına girdikten sonra kendi meselelerimizle uğraşırken, sulhu devam ettirmek, davaların en başında geliyordu.

Sovyet Rusya Karışmıyor

Musul meselesinin buhranlı zamanlarında Sovyet Rusya'nın bu meseleye karışmak niyetinde olmadığını ve herhangi bir suretle yardımcı bir vaziyette bulunamayacağını söylediğini hatırlarım. Zaten böyle bir yardım beklemeye işin tabiatı itibarıyla da imkân yoktu. İngilizler Musul'u işgal ederek sonuna kadar ellerinde bulundurdular. Bu vaziyette Cemiyeti Akvam'ın kabul ettiği Brüksel Hattı'na razı olmayıp direnseydik, sulh bozulurdu ve vücuda gelecek ihtilatların

(karışıklıkların) hesabı yoktu. 15 seneden beri harp halindeydik. Ve yeni bir harbi göze alarak daha ileri bir netice elde edileceğini söylemek güçtür. Muharebe zamanında işgal edilmemiş, elde edilmemiş bir yeri konuşarak bilahare tekrar almak da mümkün değildir. Siyasi tarih aşağı yukarı her memleket için böyle vaziyetlerle doludur. Bunun bir tek istisnası vardır, o istisna da bizim lehimize olmuştur. Milli Mücadelede düşmanı Anadolu'da mağlup ettikten sonra Trakya'yı henüz fiilen işgal etmediğimiz halde siyasi münasebetlerle Trakya'yı kurtarmışızdır. Mütareke şartı olarak oraya kadar gitmeyi sağladık. Her mütareke yapılırken bir mütareke hattı çizilir ve hareket bunun üzerine durdurulur. Biz Trakya hududuna kadar gitmeyi şart koştuk, uğraştık ve bunu elde ettik. Bu sayede Trakya elde edebildiğimiz kadarı ile bizde kaldı. Diğer kısımlar arazi meseleleri arasında tabiatıyla hudutlarımızın dışında bırakıldı. Muharebe esnasında işgal edilmediği halde sonradan Hatay'ı siyasi münasebetlerle alabilmemiz de, Fransızlarla 1921'de yapılan Ankara İtilafnamesine koydurduğumuz birtakım hükümler sayesinde olmuştur. Sulhun devamı ve memleketin selameti için 1926 anlaşmasını yaptık ve bu mesele böylece kapandı.

Yunanlılarla İhtilaf Çıkıyor

Musul meselesi devam ederken onun yanında ve ondan sonra devam eden bütün buhranlar arasında bizi en çok uğraştıran başlıca ihtilaf Yunanlılarla aramızdaki mübadele meselesi olmuştur. 1923'te faaliyete geçirilen muhtelit mübadele komisyonu çalışmalarının bir türlü sonuna gelemiyorduk. İhtilaflı meseleleri halledemiyorduk. Bu vaziyet 1930'a kadar sürdü.

Yunanlılarla iyi münasebet tesisi için Lozan'da Venizelos ile anlaşmış ve bunun için aramızda ciddi olarak karar vermiştik. Ben samimi olarak inanıyordum ki, yakından gördüğüm başmurahtas Mösyö Venizelos şimdi başvekil olarak Yunanistan'da idarenin başındaydı ve aramızdaki ihtilafları halletmeyi ciddi olarak arzu ediyordu. Ancak, işin tabiatında güçlük vardı. Yani, anlaşmayı engelleyen husus, mübadele meselesinin tabiatından geliyordu.

Mübadele meselesinin güçlüğü, büyük nüfus kitlelerinin yerlerinden oynatılmasındadır. Büyük bir nüfus kitlesi Türkiye'nin her tarafından

Yunanistan'a ve yine büyük bir nüfus kitlesi Yunanistan'ın her tarafından Türkiye'ye karşılıklı olarak mübadele edilmiştir. Yunanistan'a gidenler esasen daha evvel gitmişlerdir. Bunun, mübadeleyi kolaylaştıran tarafı ve güçleştiren tarafı olmuştur. Kolaylaştıran tarafı muharebenin bitmesi ile beraber Türkiye'den Yunanistan'a hicret meselesinin, daha mütareke olmadan fiilen ve emrivaki halinde gerçekleşmesidir. fakat mübadelenin şahsi haklara, emlake ve tatbik bölgelerine taalluk eden meseleleri olduğu gibi duruyor. Müeyyidesi de Yunanlıların elinde. İşin güç tarafı da bu. Yunanlıların elinde askeri bir müeyyide, bir muharebe tehdidi ve tazyiki vasıtası yoktur. Ama Yunanistan'dan Türkiye'ye gelecek, mübadeleye tabi Türklere taalluk (ilişkin) eden bütün haklar Yunanlıların elinde tabii bir müeyyide vaziyetinde bulunuyordu.

Mübadele Meselesi

Lozan'da Mösyö Venizelos ile görüştüğümüz zaman, görüş birliği halinde bulunduğumuzu anlamıştık. Sulhu yapmak istiyoruz. Siyasi ve stratejik ihtiyaçlar bundan sonra Türkiye ile Yunanistan arasında iyi ve yakın münasebetlerin kurulmasını istiyor. Venizelos görüşmelerimizde, hiçbir zaman Türkiye ile bozuşmak ve yeniden bir muharebeye girmek istemediğini ciddi olarak, samimi olarak teyit etmiştir (gerçekleştirmiştir). Benim anladığıma göre bunu ideal bakımdan da istemiyordu. Çünkü Venizelos, gençliğinden beri, Yunanistan'ın Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasında, büyük bir nüfus topluluğu sebebiyle tabiatıyla büyük hisse alacağını ideal olarak daima hatırında tutmuş ve Venizelos'un görüşüne göre takip olunan bu politika tamamıyla akim kalmış, iflas etmiştir. Şimdi Türkiye ile münasebetleri yeni şartlara göre tanzim etmek lazımdır, kanaatinde bulunuyordu. Benimle görüşmelerinde, benim zihniyetimden, Türkiye'nin zihniyetine ve istidadına intikal etmeye çalışarak, iki memleket arasında ciddi bir dostluk kurmaya imkân var mıdır, bunu keşfetmeye çalışır ve bana hep bunu sorardı. Ben de kendisine derdim ki, "Görüyorsunuz, biz Yunanistan ile iyi münasebet kurmak istiyoruz. Ameli olarak karşısında bulunacağımız ilk ve esaslı mani, benim gördüğüme göre, mübadele meselesidir. Bizdekiler gitmiştir,

sizdekiler gelecektir. Bunlar adaletle muamele görürse, iyi münasebetler, ciddi bir engele uğramaksızın kapıları açmış olur." Hadiseler, benim Lozan'da tahmin ettiğim gibi gelişti. Yunanistan ile münasebetlerimizin düzelmesine daima mübadele mevzuundaki ihtilaflar engel teşkil etti ve bu hal 1930'a kadar sürdü. Lozan'da Yunanlılarla bir mübadele mukavelesi imza ettik. Karşılıklı olarak mübadele yapacağız. Şu farkla ki, bizden gidecek olanlar gitmişler, birtakım ilişkileri kalmış. Kalmış olanlardan daha kimler gidecek ve kimler gitmeyecek, bunun tespitine çalışılıyor. Mübadele mukavelesine göre, İstanbul'daki Rumlarla, Garbi Trakya'daki Türkler mübadeleye tabi tutulmayacaklardır. İlk ihtilaf, İstanbul'da oturup da mübadeleye tabi tutulmayacak olan Rumların tespitinde çıktı. Mukaveleye göre, 1912 kanunu ile tespit edilmiş İstanbul belediye sınırları içinde 30 Ekim 1918 tarihinden önce yerleşmiş Rumlar gitmeyeceklerdi. "Yerleşmiş olma", yani "etabli" tabiri üzerinde mutabık kalamadık. Yunanistan, mümkün olduğu kadar çok sayıda Rumun İstanbul ve çevresinde bırakılmasını istiyordu. Lahey Adalet Divanı'ndan "etabli" üzerinde iştisari mütalaa (görüş) alındı. Mesele bununla da çözülemedi.

Türkler Hicrete Mecbur Bırakıldı

İstanbul'da Rumlar var. Dışarıdan gelmişler, burada oturuyorlar. Bunlar nasıl ayıklanacak? Mübadele mukavelesinin hangi hükümleri, onları İstanbul'da oturdukları halde mübadeleye tabi tutacak veya tutmayacak? Yunanistan'daki Türkler için böyle bir ihtilaf yok. Orada, yalnız Garbi Trakya'da oturanlar mübadeleye tabi değiller. Fakat ihtilaf olunca, Garbi Trakyalı değildir, gidecektir, denebilir. Ama Garbi Trakya Türkleri için "etabli" tabiri bir mesele olacak kadar önemli değildir. Önemli olan, İstanbul Rumları idi. Nitekim mübadele meselesi, bu yüzden çıkan ihtilaflar sebebiyle 1930'a kadar sürmüştür. "Etabli" yani "yerleşmiş" ne demektir? İhtilaf bu yüzden çıktı. Lahey Hakem Mahkemesi'ne gidildi, mütalaa alındı. Bunlar tatbik edilirken yeni ihtilaflar çıktı. İhtilaflar devam ederken, Yunanistan'da, Garbi Trakya Türklerine fena muamele yapılmaya başlandı. Birçok Türk hicrete mecbur bırakıldı. Bir ara Yunan hükümeti, Yunanistan'daki Türklerin

mallarına el koydu. Biz mukabelede bulunduk. Zaman zaman iki hükümet arasındaki münasebetler gergin safhalara girdi. Meselelerin biri halledilirken, bir başkası çıkıyordu. Bunlardan hatırımda kalan en mühimi patrik meselesidir. Patrik meselesinin büyük münakaşası olmuştur. Konstantin Araboğlu isminde bir Rum, patrik tayin edilmişti. Halbuki yeni patrik mübadeleye tabi idi. İstanbul'da yerleşmiş ve mübadele mukavelesine göre kalması gereken Rumlardan değildi. Mübadeleye tabi olan mıntika halkındandı. Bunun için biz, yeni patriğin mübadeleye tabi olduğunu söylüyorduk. Yunanistan, patriğin mübadeleye tabi olmadığını söylüyordu. Bunun için de Lahey Mahkemesi'ne müracaat edilerek, hüküm alınmaya çalışıldı. Biz yetkisizlik meselesini ileri sürerek buna mani olduk. Muhtelit mübadele komisyonu bizim iddiamızı esas alarak kabul ediyordu, fakat komisyonun bizden olmayan üyeleri mukavelenin bu hususla ilgili hükmünün yalnız patrik için uygulanmayacağı fikrini savunuyorlardı.

Patrik, Anadolu'dan mübadeleye tabi bölgeden olduğu halde, kalır veya kalmaz. Bir kişidir. Bugün ehemmiyetli bir mesele gibi görülmeyebilir. Ama o gün, mübadelenin tatbiki sırasında, patrikin vaziyeti üzerinde istisnai bir muamele yapmanın, gelecek zamanlar için nasıl bir örnek olarak kalacağını tahmin etmeye imkân yoktu. Bütün bu meselelerin tarihten gelen büyük ihtilaflara ve çatışmalara sebep olduğu bilindiği için, tatbikatın ilk günlerinde, herkes, muahede hükümlerine ciddi bir surette bağlı kalmak için dikkatliydi. Bu dikkatli olma ve özel bir hassasiyet gösterme hali, işleri güçleştiren unsurlardı.

Dostluk Arzusu Çekişmelere Hâkim Oldu

Mübadele meselesinin iyi niyetle çözülmesi 1930'a kadar sürdü ve ciddi bir dostluk arzusu bütün çekişmelere hâkim olduğu için neticelendi. İhtilaflı devrede Mösyö Venizelos, iki memleket arasında ciddi bir sulh teessüs etmesi için bizim gayretlerimize samimi bir arzu ile karşılık vererek çalışmıştır. Venizelos'u, iktidardan ayrılıncaya kadar da dostluk kanaatinde samimi buldum.

Mübadele meseleleri, Ankara'da 10 Haziran 1930'da imzalanan anlaşma ile halledildi. Daha Lozan'da iken Yunanistan ile Türkiye

arasında iyi münasebetler kurulmasında önümüze çıkacak ilk engelin mübadele olduğu hakkında, bunu iyi halledersek dostluk yolu açılabilir diye tecrübeye müstenit olmaksızın sağduyu ile yaptığım tahmin, benim zannettiğimden daha güç ve daha uzun bir devrede neticeye varabildi. Lozan'da, Venizelos'a, dostluk kapılarının açılması, mübadele meselesini iyi halletmekte göstereceğimiz karşılıklı anlayışa ve kabiliyete bağlıdır, demiştim. Ama, bunun altı sene süreceğini ve bu kadar yorgunluk vereceğini tahmin etmemiştim.

VENİZELOS ANKARA'YA GELDİ

Uzun Süren Düşmanlık

Mübadele anlaşmasının Ankara'da imzaladığı gün Venizelos'a bir mektup göndererek, kendisini Ankara'ya davet ettim. 1930 Ekimi'nde Mösyö Venizelos, Türkiye ile Yunanistan arasındaki düşmanlığı, uzun süren son devrinde temsil etmiş olan insandı. Yunan ideallerini temsil ediyordu. Girit'te başladığı mücadeleleri muhtelif vesilelerle anlatmışımdır. Burada tekrarlamayacağım. Şunu söylemek istiyorum ki, bütün siyaset âleminde ve bizzat Yunanistan'da, Venizelos'un Türkiye'yi ziyareti, tarihi bir hadise sayılmıştır.

Hatırlarım, Venizelos'un buraya geldiği günlerde Macar Başvekili de Ankara'daydı. İkisini beraber ağırladık. Macar Başvekili daha evvel gitti. Macar Başvekili'nin bu Ankara ziyareti, hemen pek bahs olunmadan geçti. Halbuki çok değerli bir insandı. Kendisi de işin farkındaydı. Ankara'da bir defa bana, kendisine gösterilen ilginin azlığını, kibar ve ciddi bir şekilde, yarı şikâyet eder tarzda anlattı. "Venizelos'un ziyareti tarihi bir hadisedir. Anladık. Ama ben de buraya resmen ziyarete geldim. Bir devlet ziyareti yapmak üzere buradayım. Onun muamelesini isterim", diyordu. Bu tarzda bir şikâyeti, politika dilinde ilk defa ondan işittim ve ona istediği muameleyi göstermek için özel bir dikkat sarf ettim.

Yunanistan ile aramızda münasebetlerin düzelmesi zamanlarında İtalya'nın özel bir tutumu vardı. İtalya, Türkiye-Yunanistan münasebetlerinin düzelmesini istiyordu. Bu devirde, yani 1930'larda,

İtalya, Türkiye, Yunanistan ve Bulgaristan ile ayrı bir blok yapmak ve kendisi bu bloka sahip çıkarak onunla Avrupa içinde siyaset yapmak niyetindeydi. Yani İngiltere ve Fransa'ya karşı kuvvetli bulunmak istiyordu. Bilhassa Fransa'ya karşı. Fransa Birinci Cihan Harbi'nden sonra Avrupa siyasetine, "Küçük İtilaf" denilen bir grup ile çıkmıştır. Bu "Küçük İtilaf" da Romanya, Yugoslavya ve Çekoslovakya vardı. Ve "Küçük İtilaf" yolu ile Balkanlar'da Fransız nüfuzu hâkim bulunuyordu. İtalya da, Türkiye, Yunanistan ve Bulgaristan ile birleşerek kendisine yakın bir grupla Balkanlar'da tesir yapmak istiyordu. Tabii sonra Hitler'in zuhuru ile İtalya politikasında yeni istikametler inkişaf etti. İtalya'dan burada bahsedişim, Türk-Yunan ilişkilerinin düzelmesindeki olumlu tutumu ve Venizelos'un Ankara'yı ziyareti münasebetiyledir.

Venizelos burada Atatürk ile görüştü. Atatürk'ün Türk-Yunan münasebetlerinin düzelmesinde ve dostluk tesisinde ne kadar samimi bir kanaate sahip olduğunu yakından gördü. Kendisindeki dostluk fikri kuvvetlenmiş olarak, memnun bir halde, cesaretle gitti. Venizelos'un Ankara'yı ziyareti vesilesiyle dostluk antlaşması, tarafsızlık antlaşması, uzlaşma ve hakem antlaşması olmak üzere üç antlaşma imzalandı. Ayrıca deniz kuvvetlerinin tahdidi hakkında bir protokol yapıldı. İkamet, ticaret ve seyrisefain sözleşmesi imzalandı. Hulasa bu ziyaret, iki memleket arasındaki dostluk bakımından son derece istifadeli bir ziyaret oldu.

Venizelos'un, tarihi bir hadise olan bu ziyaretten ayrılışı sırasında, yakın olayların halk arasındaki tesirlerinden şikâyet ettiğini işitmişimdir. Bunu bizim arkadaşlara söylemiş. Dostluk tesis etmek için idare edenlerin gayretleri ve halkta bütün geçmiş olayları unutmaya çalışan bir arzu bulunduğu Venizelos'un dikkatinden kaçmamıştı. Bunu değerlendirmiş olduğunu zannediyorum. Yani biz idare edenlerdeki dostluk gayretini, halkın soğuk karşıladığı intibai var. Bizim arkadaşların bana naklettiğine göre, arzu ettiği harareti görmediğinden şikâyet etmiş. Bizimkiler de nazik bir surette, "Çok çektiler" diye ikaz etmişler.

Yunanistan'a Gidiyorum

Ertesi sene, 1931'de, yine sonbaharda ben bu ziyareti iade ettim. Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey'le beraber oraya gittik. Yunanistan siyasi gösterişlerde çok canlı bir hayat geçirmeye alışmıştır. Dostluk göstermek istediği vakit onu fazlasıyla göstermek kabiliyetindedir. Beni çok iyi karşıladılar. Bende de, Yunanistan'a gittiğim zaman halktan nasıl bir karşılık göreceğim şüphesi vardı. Bu devirde Yunanistan'da cumhuriyet ve krallık münakaşası başlamıştı. Rejim, cumhuriyet rejimi. Cumhuriyet, Yunanistan'da devam edebilecek mi, edemeyecek mi? Bunun münakaşası vardı. Bu münakaşa bizde de vardı. Fakat, bizde pekâlâ devam ediyor kanaati ile Yunanistan'da da devam edebileceğini zannediyordum ve oraya bu düşünce ile gitmiştim. Halbuki görünce anladım ki, Yunanistan'ın krallıkla idare olunabileceği kanaati orada çok daha yaygın ve derin bir haldedir. Yunanistan, kurulduğu zaman krallık olarak kurulmuş ve krallık müessesesinden, gerek iç sükûnette, gerek enternasyonal münasebetlerde çok istifade etmiştir. Değerli krallar gelmiş geçmiş. Bunun için krallığın Yunanistan'da itibarı vardı. Venizelos ihtilali zamanında bu itibar sarsılmış. Bilhassa mağlubiyeti Kral Konstantin'e, onun kumandanlığına ve onun idaresine bağladıkları ve büyük Yunan idealizmi kral zamanında, kral eliyle söndüğü için, cumhuriyet rejimini seçmişler. Fakat bütün bu menfi görünüşün izahını süratle bulmuşlar ve krallık münakaşası tekrar hararetli bir şekilde uyanmış. Ben Yunanistan'a o devirde gittim. Yunanistan'a gittiğimin ertesi günü bizim sefaretten o gün çıkan gazeteleri bana getirdikleri zaman hayretler içinde kaldım. Yunan gazetelerinin o gün önemle bahsettikleri mevzu, Türk-Yunan münasebetleri idi. Benim seyahatim sebebiyle bunu tabii karşılamak lazım. Fakat hayret ettiğim husus meselenin takdim tarzından geliyordu. Yunan gazetelerine göre, Türk-Yunan münasebetleri düzelmiştir; muhacirler, herkes yerli yerine dönecektir. Gazeteler açıktan açığa bu ümidi ve bu havayı veriyorlardı. Bunları görünce, tahmin etmediğim bir netice olarak çok şaşırdım. Halbuki, münasebetlerimizde, ziyaretlerde, Yunan Hükümetiyle şu gerçeği göz önünde tutmaktan hiç geri kalmamıştık: Münasebetlerimizin temeli mübadeleye dayanmaktadır. Yeni münasebet, yeni devir, teessüs eden bu nizam üzerinde kurulmuştur. Öyle kurulacak ve bu

yolda inkişaf edecektir. Bu esaslar üzerinde mutabakatımızı her vesile ile tekrar eder ve teyit ettirirdik.

Yunan gazeteleri elimde olduğu halde ben bunları düşünüyorum. Aradan 15 dakika geçmişti ki, Venizelos otele geldi. Zaten beni hiçbir gün yalnız bırakmamıştır. Daima beraber dolaşmışızdır. Venizelos ile aramızda tam yirmi yaş fark vardı. O benden yirmi yaş büyüktü. Dikkat ederdim, Venizelos münasebetlerimizde bana çok yakın bir ilgi ve siyasi bir yakınlık gösterdiği kadar, bir şahsi dostluk ve şefkat göstermeye de çalışırdı. Bilhassa Yunanistan'da bulunduğum bugünlerde, istirahatimin temini, herhangi bir hadiseden, aksi bir olaydan üzüntü duymamam için itina gösterdiğini minnetle hatırlarım. Venizelos'a "Her Şey Bozuluyor" Dedim

Şimdi, bu Yunan gazeteleri ile meşgul olduğum sırada Venizelos, otele yanıma gelince, ilk işim, ona Yunan gazetelerinden aldığım bu havadisi söylemek oldu. İlk çarpıldığım olay. Gazeteler, "Her şey düzeldi, mübadele işi halledildi, muhacirler tekrar geri dönecek, böyle kararlaştırılmıştır" tarzında kampanya açmışlardı. Venizelos ile konuşurken, galiba çarpılmış ve dolgun bir halde olduğum halimden anlaşılıyordu. Mösyö Venizelos, "Neyin var", diye sordu. Anlattım. "Ne olacak? Her şey temelinden bozuluyor ve tehlikeye giriyor. Bu nasıl şeydir?" dedim.

Venizelos birkaç cümleyle bütün üzüntülerimi temelinden bertaraf etti:

"Saçma! Böyle şey olur mu canım, dedi. Şüphe mi ediyorsun? Birtakım gazeteler kendi arzularına, kendi hislerine göre zemini yokluyorlar. Hiçbir kayda bağlı olmaksızın serbest konuşulan, serbest yazılan memlekette bunlar olur. Hiçbir ehemmiyeti yoktur. Bunlara ehemiyet verme."

Venizelos'un sözlerindeki kesinlik ve hali tavrındaki ciddiyet karşısında, bulunduğum ters vaziyet esasından tesirsiz kaldı; başka mevzua geçtik.

Yunanistan'da ilk ziyaretimi reisicumhura yaptım. Reisicumhur o zaman Mösyö Zaimis idi. Reisicumhur dairesi şehir içinde. Oraya gittim. Mösyö Venizelos da beraber. Zaimis yaşlı bir zattı.

Venizelos'tan yaşlı görünüyordu. Sene 1931. Demek ki ben, 47 yaşındayım. Ve tabii çok canlı bir haldeyim. Venizelos, 67 yaşındaydı

ve söz arasında, kendisinin faal olarak siyaset yapacak ve çalışacak bir yaşta olduğundan bahsederek, "Henüz gencim" derdi. Gerçekten canlı bir adamdı.

Zaimis'e yaptığım ziyaret kısa sürdü. Hiç politika konuşmadık. Karşılıklı iyi münasebetler, saygılı sözler söyledik. Benim iyi dileklerime, devlet reisi karşılık vermekle konuşmayı idare etti. Sonra dikkatimi celbettiler ki, Zaimis, reisicumhur olarak anayasa hükümlerine ve politikada her suretle tarafsız bulunmak kayıtlarına titizlikle ve taassupla riayet etmek tabiatındaymış. Zaten, daha evvel temas ettiğim gibi. Yunanistan o esnada krallık - cumhuriyet münakaşaları içindeydi. Bu meselenin münakaşa konusu olduğu bir zamanda, kendisinin münakaşalar içinde ve ön planda görünmeyi arzu etmediği anlaşılıyordu. İstemeyerek reisicumhurluğa gelmiş, politika hayatında özel bir iddiası ve ihtirası olmayan muhterem bir devlet başkanı halinde görünüyordu.

Balkan Paketi'nin İlk Tohumları

Venizelos bundan sonra beni Atina Belediyesi'ne götürdü. Belediyede beni çok iyi kabul ettiler. Dostluk gösterdiler. İki memleket arasındaki münasebetlerin dostane olmasını hakiki ve ciddi olarak istediklerini söylediler. Çok olgun ve yetişkin insanlardı. Bu tarzda karşılıklı konuşmalardan sonra, belediyeden ayrıldım. Venizelos bana,

"Dikkat ettin mi, bunlar kralcıdır?" dedi.

Bilmiyordum.

"Hayret ettim, nasıl kralcıdırlar?" dedim.

Mösyö Venizelos,

"Atina Belediyesi kralcıların elindedir" dedi.

Ben merak etmişim. Nasıl oluyor, diye sorduğum zaman cevap verdi:

"Bizde oluyor işte. Seni belediyeye götürürken, kralcıları, kralcı olan politikacıları yakından tanıyıp dinleyesin ve iki memleket arasındaki dostluk münasebetlerinin bütün siyasi çevrelere mal olmuş bulunduğu inanasın, istedim."

Venizelos beni bir gün Atina civarında uzakça bir yere götürdü.

Burası bir sayfiye yeri idi. Bir Amerikan şirketi orada yeni bir teşebbüs

almıştı ve inşaat yapıyordu. Yunanlılar bu şirketten şikâyet ediyorlardı. Aynı Amerikan şirketi, bir süre önce Ankara'nın imarı için bize de müracaat etmişti. Uzun boylu konuştuktan sonra, bir anlaşmaya varamamıştık. Yunanlılar, bu şirketle bir anlaşma yapmayışımızın, bizim daha akıllı olduğumuza yeni bir misal teşkil ettiğini, yarı şaka, yarı ciddi söylüyorlardı. Bunu, Yunanistan seyahatinin latifeli bir olayı olarak hep hatırlarım.

Atina'da kaldığım birkaç gün içinde bir futbol maçı seyrettim. Venizelos beni stadyuma götürmüştü. Atina'nın içinde bulunan stadyum çok kalabalıktı. Halk, orada beni, çılgınca dostluk tezahüratı ile kabul etti. Bununla, Yunan halkının, Türkiye Başvekilini, ne kadar dostluk duyguları ile kabul ettiklerini göstermiş oldular ve hakikaten üzerimde o tesiri yaptı. Bu büyük anfilerle yapılmış olan spor yerinde çok zevkli bir spor sahnesi görmüş oldum.

Balkan Paktı* Meselesi

Yunanistan'da kaldığım müddet esnasında, Türk-Yunan yakınlaşmasından ayrı olarak, bu yakınlaşmanın Balkan devletleri arasında yayılması ve Balkan Paktı meseleleri üzerinde Venizelos ile geniş temaslarımız, geniş konuşmalarımız olmuştur. Balkan Paktı fikri, bu ziyaretler esnasında esaslı olarak vardı. Ve bizi müşterek gayrete sevk eden yeni bir unsur halindeydi. Gerek Venizelos'un Türkiye'yi ziyareti, gerek benim Yunanistan ziyaretimle, hem iki memleket arasındaki dostane iyi münasebetlerin, hem Balkan Paktı şeklinde daha geniş bir dostluk havasının teessüsü mesafe almıştır. 1932 yılında Sovyet Rusya'ya bir ziyaret yaptım. Şimdi bunu anlatacağım. Ruslar benim Yunanistan ziyaretim münasebetiyle, dışarıya bir ziyaret yapacaksam, bunun Moskova'ya kadar uzamasını ehemmiyetle arzu ediyorlardı. Bir başka yere daha seyahat etmem mevzubahisti. Ruslar, evvela bize gelsin, diyerek ısrar ettiler. Nihayet 1932'de Nisan ayında, Rusya'ya gittim.

RUSYA SEYAHATI

Türkiye - Sovyet Rusya İlişkileri

Ruslarla 1925'ten beri devamlı bir muahede ile birbirimize bağlanmış gibiydik. Münasebetlerimiz 1930'a kadar önemli gelişmeler göstermiştir. 1925 antlaşması, Rusların ihtilalden sonra takip ettikleri umumi politikanın tabii bir neticesi olarak, bize daha yakın bulunmak arzularından doğmuştur. Rusya, Batılı devletler tarafından tecrit edilmiş olmaktan kurtulmak için yakın komşuları ile dostluk münasebeti içinde bulunmak ve Almanya'nın İngiltere ve Fransa'ya yaklaşmasını önlemek istiyordu. Politikasının esası bu idi. Fakat, Fransa ve İngiltere, Almanya'yı da yanlarına alarak, İtalya, Polonya ve Çekoslovakya'nın da içinde bulunduğu Locarno Antlaşması'nı yaptılar. Bu antlaşma, Sovyetler'in takip ettikleri politikaya aykırı idi. Bizim politikamıza da uygun düşüyordu için, Locarno Antlaşması'ndan hemen sonra, aralık ayının ortasında, Ruslarla Paris'te özel bir tarafsızlık antlaşması imzaladık. Bu, 1925 antlaşması, Locarno'dan hemen hemen iki hafta sonradır ve ona cevap mahiyetindedir. Sovyetler, ilk zamandan itibaren, Almanya ile diğer devletler arasında yapılan muahedeleri ve yakınlaşma teşebbüslerini daima endişe ile karşılamışlardır. 1925'te bizim muahedemizle ona cevap vermek istediler. Sovyetlerle münasebetimizin emniyet üzerinde bulunması ve araya bir şüphe girmeksizin devam etmesi, bizim için ilk günden beri önemli bir dikkat mevzuu olmuştur. Bu bakımdan 1925 tarafsızlık muahedesini, bizim politikamıza da uygun düşüyordu. Gerçi Musul ihtilafı esnasında uğradığımız güçlüklerde Sovyetlerin fiili bir yardımı söz konusu değildi; ama siyasi olarak Cemiyeti Akvam Meclisi'nde ve komisyonlarında Musul meselesi müzakereleri ve münakaşaları devam ederken, Sovyetler bize manen destek olmuşlardır. Biz Sovyetlerle yalnız siyasi münasebetlerimizi değil, iktisadi münasebetlerimizi de geliştirmek istiyorduk. İki memleket arasındaki ticari münasebetler, Milli Mücadeleden sonra bir hayli artmıştı. Fakat bir aralık, iktisadi ve ticari münasebetlerin gelişmesi aksadı. Sanıyorum, 1926 veya 1927'de, Rusya Türkiye'den ithal edilen mallara bazı tahditler koydu ve münasebetlerimiz bu sebeple bir sarsıntı geçirdi. Bir hayli çetin müzakerelerden sonra 1927 yılında bir ticaret ve seyrisefain muahedesini imzalamaya muvaffak olduk. Bizim Sovyetlerle iktisadi ve ticari ilişkiler kurmaya çalıştığımız bu devirde

uğradığımız güçlükler, başlıca, Sovyetleri'in yeni İktisadi ve ticari sistemlerinden geliyordu. Sovyetler'in yeni iktisadi ve ticari sistemlerinin tatbikatı, kendi içlerinde de olmak üzere, her yerde güçlükle devam ettiği için, onun tabii sarsıntıları esnasında biz de g  l  e uğruyorduk. Fakat münasebetlerimiz devam ediyor ve her g  l  e   are bulmaya çalışıyorduk. İşte nihayet 1927'de bahsettiğim ticaret ve seyrisefain muahedesi imzalanmıştı.

1928'de Cenevre'de bir silahtsızlanma konferansı toplanmıştı. Biz bu konferansa davet edilmemiştik. Fakat Sovyetler'in konferanstaki temsilcisi Litvinof, Türkiye'nin dünya siyasetinde mühim bir rolü olduğundan ve coğrafi durumunun ehemmiyetinden bahsederek, bizim de konferansa  ağrılmamızı teklif etti ve konferans bunu kabul etti.

Silahtsızlanma Konferansına Katıldık

Sovyetler'in teklifi üzerine biz Cenevre'de toplanan silahtsızlanma konferansına katıldık. Bu konferansta Sovyetler topyek n bir silahtsızlanma teklif ediyordu. Ve biz de bu görüşe katılarak Sovyet tezini destekledik. Daha sonra 1928 yılında yapılan Kellogg Pakti'na da Sovyet Rusya ile beraber katıldık. Cemiyeti Akvam'ın muhtemel bir harbi önlemesinden duyulan şüpheler  zerine, Fransız Dışışleri Bakanı Briand ile Amerika Dışışleri Bakanı Kellogg arasında kararlaştırılıp, birçok devletin imzaladığı savaşı önleyici bu pakt imzalandıktan bir süre sonra, ortaya atılan Litvinof Protokolü'n  de imzaladık. Kellogg misakının yürürlüğe girmesi gecikir endişesi ile, Litvinof teşebbüse geçti ve Litvinof Protokolü'n  ortaya çıkardı. Bu protokole göre, Kellogg misakının Doğu Avrupa'da derhal uygulanması için Litvinof'un ileri sürdüğü protokole de iltihak ederek Sovyetlerle beraberlik gösterdik.

Garp devletleri ile münasebetlerimiz 1926'dan sonra gelişme istidadı göstermeye başlamıştı. Gerek bu sebeple, gerek Balkanlar üzerinde teşebbüslere giriştik e, Sovyet Rusya'nın da Türkiye  zerindeki dikkati artmaya başlamıştı. Bizim Batı ile münasebetlerimizi düzeltmek hususundaki çalışmalarımız, Sovyet Rusya'da şüpheler uyandırmaktan geri kalmıyordu. İşte bu şartlar içinde ısrarla Rusya'ya davet edildim ve 1932'de Moskova ziyaretini yaptım.

Rusların Israrı

O esnada bir başka yere daha seyahatim mevzubahisti. Gitmeyi düşünüyordum. Ruslar acele ettiler, evvela bize gelsin, diye ısrarda bulundular. Bir Türk vapuru ile Odesa'ya hareket ettik. Bayan İnönüyü de götürüyorum. Bu seyahat başlarken benim için bir talihsizlik oldu. Bayan İnönü, Odesa'dan hareketimizden itibaren şiddetli bir safrakesesi iltihabından hastalandı. Ruslar ilgi gösterdiler. Refakatimize çok değerli doktorlar tayin ettiler. Bu doktorlar seyahat boyunca bize yardımcı ve Bayan İnönü'nün sıhhatini gözetleyici bir rolde oldular. Avdet edinceye kadar da yanımızdan ayrılmadılar ve dönüşte bizi İstanbul'a kadar getirdiler. Kendilerine çok müteşekkir olmuşuk.

Görüşmeler

Moskova'da bizi büyük bir törenle karşıladılar. Molotof, Litvinof, hepsi karşılayıcılar arasında bulunuyordu. Resmi protokolde hiçbir eksiklik yoktu. Bize çok itibar ettiler.

Rusya seyahatinde muhtelif toplantılar ve mülakatlar yapılmıştır. İlk önemli temas, Kremlin'de Stalin ile ve Sovyet Hükümetiyle toptan mülakat olarak başlamıştır.

Kremlin'e gittik. Müzakere için kararlaştırılan zamanda bizi Kremlin'in balkonuna aldıklarını hatırlarım. Rusya'nın, Ankara Sefiri Suriç yanımızda bulunuyordu. Türkiye'den Suriç ile beraber gelmiştik.

Hükümet içeride içtima halindedir, sizin kabulünüz belki bir iki dakika gecikecektir, diye bizi balkona aldılar. Bekleyeceğimiz için özür dilediler. Bir aralık Stalin yanıma geldi:

"İçeride acele bir işimiz var, onu konuşuyoruz. şimdi bitecek. Ondan sonra beraber toplanacağız. Çok isterdim, bizim toplantımızı salonun bir köşesinden görebilseydin. Benim için her şeyi söylerler. Diktatör, falan derler. Toplantımızda bulunman mümkün olsaydı da ne halde çalışıyoruz, onu gözünle görüp bir fikir edinseydin" dedi.

Nezaket Gösterisi

Stalin böyle bir şaka yaptıktan sonra, tekrar gitti ve iki üç dakika sonra, buyurun, dediler ve içeri girdik. Bizi çok büyük bir nezaketle kabul ettikten sonra, doğrudan doğruya bir hükümet toplantısı gibi görünen bu özel toplantıya katıldık. Stalin oturmam için bana masanın riyaset yerini gösterdi. Oturdum. Dikkat ettim, sağımda, solumda bizim arkadaşlar var. Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey ile Moskova'daki sefirimiz Hüseyin Ragıp Bey, bunlar iki yanımda oturuyorlar. Masanın etrafındaki diğer koltuklarda Molotof var, Litvinof var, onların Ankara Sefiri Suriç ve daha bir iki vekil var. Stalin, beni riyaset yerine oturtmak gibi büyük bir nezaket gösterdikten sonra, kendisi ayakta dolaşarak müzakereyi idare etmeye başladı.

İki memleket arasındaki münasebetlerden hararetle bahsolunuyor. Biz Türkçe konuşuyoruz. Onlar Rusça konuşuyorlar. Aramızda kuvvetli tercümanlar var. Ben, bazen, mecbur oldukça Fransızca konuşuyorum. Onların içinde çok güzel Fransızca bilen insanlar var. Ruslar, yabancı dil öğrenmekte ve yabancı dili, o dilin insanları kadar fasih (düzgün) ve aynı aksanla telaffuz etmekte özel bir istidat sahibidirler. Ruslar hem bildikleri yabancı dili iyi bilirler, iyi öğrenmiş olurlar, hem aynı milletin ferdi imiş gibi o dilin aksanı ile konuşurlar. Yani yabancı dile çok kabiliyetlidirler.

Bu ilk müzakerede Türkiye'ye yapılacak iktisadi yardım, ticari münasebetler ve bir istikraz (borçlanma) meselesi esas olarak konulmuştur.

Sıkıntı İçindeydiler

Rusya'ya yaptığım bu seyahatin Sovyet Rusya'nın iktisaden çok sıkıntı çekmekte olduğu bir zamana rast geldiğini, Mosokva'ya gider gitmez fark ettik. Bu sıkıntıları, bütün hallerinden anlaşıyordu. Rusya, daha ihtilal yıllarında iktisadi bakımdan büyük zorluklar içine düşmüştü. Bunun üzerine Lenin, "NEP" denilen yeni bir iktisat politikası uygulamaya başlamıştı. "Yeni İktisadi Politika" manasına gelen "NEP" sistemi, biz Rusya'ya gittiğimiz zaman, henüz terk edilmişti. Lenin'in ölümü, iktisadi vaziyetin girmiş olduğu çıkmaza bağlanıyordu. Bu çıkmazdan dolayı içine düşülen büyük bunalımın tesirleri ile Lenin'in hastalandığı ve öldüğü kanaati vardı. Lenin'in

ölümünden sonraki yıllarda vaziyet çok ıslah edilmişti. Ruslarla yaptığım ilk görüşmelerde bana, Lenin öldükten sonra Rusya'nın, içinde bulunduğu güçlüklerden çıkmak için gösterdiği gayretlerin müspet netice verdiğini her vesile ile anlatırlardı. Ve Lenin sağ olsaydı, bugünkü vaziyeti görerek şaşılacak kadar ilerleme kaydettiğimizi anlayacaktı, derlerdi. Bütün bunları konuşurken, Lenin'i suçlamak şöyle dursun aksine ondan hürmetle bahseder ve kendisinin, milletin ıstıraplarından fevkalade teessüre kapılarak hasta olduğu manasını çıkartmak isterlerdi.

Müzakereler Sonuçlanıyor

Kremlin'de yaptığımız ilk toplantıda bize yardım etmek imkânı olduğunu söylediler. Azami kolaylığı gösterecekleri anlaşılıyordu. Daha evvel görüşmeler yapılmıştı. Sekiz milyon dolarlık altın değerinde bir ikraz yapmayı kabul ediyorlardı. Stalin ayakta dolaşarak müzakerelerin seyrini takip ediyor. Lüzum gördükçe müdahalede bulunuyor. Evvela faiz meselesi açıldı. Faiz istemiyorlar. Sıra vadenin tayinine geldi. 20 sene vade ile müsavi taksitler halinde ödeyeceğiz. Bu karara bağlandı. Borcun ödenmesinin para olarak değil, mal olarak karşılanmasında mutabık kaldık. Bu sekiz milyon dolarlık istikrazın bütün şartlarında mutabık olduk. "Mal olarak ne alacaksınız ne alırsınız?" dedim. Bunu da tespit ettik. Kendilerine çok teşekkür ettim. İlk müzakereler böyle en müsait şartlarla müspet bir şekilde neticelendi. Bu tarzda bir dostluk havası içinde ayrıldık.

Stalin'le Görüşmelerimiz Sürüyor

Kredi müzakereleri ile ilk görüşme bitti ve Stalin'le sonra müteaddit görüşmelerimiz oldu. Rusya'dan dönüşte, Ankara'daki İngiliz sefirine, 8 milyon dolar kredi aldığımızı ve şartlarını bir konuşma esnasında anlattığım zaman, sefir, "müstesna bir şey" demişti. Moskova'da bize çok ikram ediyorlar ve gezdiriyorlar. Ruslar, zaten çok ikramcı bir millettir. Misafirlerine tasavvur olunamayacak şekilde ikram ederler. Kaldığımız otelde bize de çok ikramda bulundular. Tiyatroya, operaya götürdüler. Rus balesini seyrettik. Yüksek idareciler bizimle hep beraber bulunuyorlar. Birinde Stalin ile

beraberdik. Ben bir aralık balkonda dururken, Stalin yanıma geldi. Konuştuk. Bu konuşmamız, bana gösterdikleri bir fabrika üzerinde oldu. Onu ileride anlatacağım.

Bundan sonra Stalin'le önemli bir konuşma kendi evinde olmuştur. Şehrin dışında bir villası vardı. Otelden bizi aldılar, arabayla oraya götürdüler. Stalin önde şoförün yanında oturuyordu. Ben ve Molotof arkadayız. Emniyet tertipleri içinde gittik.

Stalin'in evinde, bir masa etrafında görüştük; yemek yedik ve sonra döndük.

Sözü, Balkan Paktına Getirdim

Görüşme esnasında, Garp âlemi ile münasebetlerimizden bahsolunuyor. Ben, Yunanlılarla olan münasebetlerimizi anlattım.

Sözü Balkan Paktı'na getirerek şunları söyledim:

"Balkanlarda bir pakt yapmayı düşündük. Bunun için toplantılar yaptık. Balkan devletleriyle bir pakt etrafında toplanarak, Balkan dışı devletlerle münasebetler bakımından, bu bölgeyi kendi ölçümüzde bir emniyete kavuşturmak için müşterek çalışmanın faydası olacaktır. Bu tertipte, bizim Rusya ile olan münasebetlerimiz daima mahfuz tutulacaktır. Bizim iştirakimiz bulunan Balkan Paktı'nın Rusya aleyhine işlemesi ihtimali ihtirazi kayda bağlanacaktır."

Balkan Paktı yapmak için temaslarımızda, Rusya kuşku gösterir ve daima itirazda bulunurdu. İkna etmek için güçlük çekerdik. Bu sebeple, doğrudan doğruya Stalin, Molotof ve Litvinof'un bulunduğu bir yerde meseleyi konuşarak âti (gelecek) için vesvese ihtimalini ortadan kaldırmak istiyordum. Uzun boylu anlatım.

Stalin, Müdahale Ediyor

Rus sefiri Suriç de orada. Suriç Ankara'da iken, Balkan Paktı çalışmalarına itiraz eder, "Oyun yapacaklardır, birçok, mahzurlar çıkacaktır", tarzında mütalaalar beyan ederdi. Ben cevap vermeye çalışırdım. Stalin'in evindeki bu konuşmada, ben anlatırken Suriç sözlerime yine itiraz ediyordu. Aramızdaki karşılıklı konuşmalar esnasında Stalin müdahale etti, "haklısınız" dedi ve nihayet münakaşa kesildi.

Bizim sefirimiz Hüseyin Ragıp Bey, Rusça öğrenmişti. Onun bana anlattığına göre Stalin müdahale edip Suriç'i susturduktan sonra ona, "Canım, adam doğru söylüyor, sözünü neden kesiyorsun?" demiş. Konu değişti, başka meselelere geçtik. Oradan, dış politika üzerinde birbirimizin tutumundan emniyet hasıl eden bir zihniyetle ayrıldık.

Stalin'in evinde sabahtan akşama kadar yenildi, içildi. Politika konuşuldu. Güzel bir gün geçirdik. Hanımını ve kızı Svetlana'yı gördüm. Svetlana ufak bir çocuktuk. Anası kibar bir hanım. Onunla da konuştuk.

Stalin ile diğer bir konuşmam yine Kremlin'de oldu. Beraber yemek yedik. Reysicumhur da vardı. Beni yanına oturtmuşlardı. Yemek esnasında görüşmeler bir ara resmi şekilden sohbet şekline girdi.

Stalin bana sordu:

"Bu serbest fırka hareketi neydi? Ben anlayamadım. Nasıl yaptınız? Nasıl yapabilirsiniz?" dedi.

Ben bunun münakaşasına girmek istemedim. Bize mahsus bir şeydir, ben size sonra anlatırım, dedim ve kısa kestim.

Stalin Konuşurken Litvinof Ölecekti

Stalin bu sohbetimizde kendi hallerinden bahsetmeye başladı: "Biz burada bulunanlar, Kalinin, Molotof, Litvinof, ben, hepimiz ihtilalden evvel zaman zaman hapiste, zaman zaman sürgünde vakit geçirdik. Bizim içimizden, memleket dışında bulunmasına müsaade ettiğimiz tek insan Lenin'dir. Onun emniyette bulunması lazımdı ve parti, kendisinin dışarı gitmesine ve orada çalışmasına karar verdi. Fakat ihtilale kadar dışarıda kalan başkaları da var. Mesela Litvinof da dışarıdaydı emniyet içinde bulunuyordu ve oradan bize akıl veriyordu. Ama onlar bizim müsaademizle gitmiş değillerdi" dedi Stalin bunları söylerken, Litvinof'a dikkat ettim, adam neredeyse ölecekti.

Stalin ile yemek yerken yaptığımız sohbette daha birçok şeyler konuşuldu. Stalin teklifsiz konuşuyordu. Bir aralık Troçki'den bahsetti. Troçki'yi nasıl tanıyorsun, diye bana sordu. Fazla bir tanımam yoktur, dedim. Bunun üzerine Troçki'yi Enver Paşa ile mukayese etti. Troçki de, Enver Paşa gibi fantezisttir, dedi. Bunlar

birtakım hayal içinde ölçü bilmeyen insanlardır, diyerek hükmünü bağladı.

Konuşmalarımız umumi olarak bu hava içinde devam ediyor ve Stalin bana çok yakınlık gösteriyordu. Stalin, İngiltere'ye çok kızıyor, açıktan düşmanlık gösteriyordu. Şu sözlerini hatırlarım:

"İngiltere neden dünya hâkimiyeti iddiasındadır? Nesine güvenerek dünya üzerinde hâkimiyet iddia ediyor?"

Stalin'in zihnen İngiltere ile çok meşgul olduğu ve İngilizlere karşı büyük bir düşmanlık duygusu beslediği anlaşılıyordu.

Moskova'da bizi gezdirirken bir otomobil fabrikasına götürmüşlerdi.

Muazzam bir fabrikaydı. Efsane manasıyla, bir ucundan ham çelik girecek öbür ucundan otomobil çıkacak. Böyle bir şey. Fabrika bir mahalle içinde kurulmuştu. Gezdiğim zaman benim üzerimde çok iyi tesir yaptı. Stalin, tiyatrodaki görüşürken bana, fabrika hakkındaki intibalarımı sordu. Belli ki, üzerimde yaptığı tesiri merak ediyordu.

Nasıl buldun, dedi ve ilave etti:

"Kaça mal olduğunu tahmin edersin?"

Ben bir fikrim olmadığını, tahmin yapamayacağımı söyledim.

Yanılmıyorsam 8 milyon altın sterline mal olmuş, onu söyledi. O zamanki ölçülere göre bu muazzam bir paraydı. Çok masraf, dedim. Tasdik etti. Kendisine sordum:

"Neden bu kadar pahalıya mal oldu?" dedim.

Bir an durdu:

"Cehaletten" dedi.

"Nasıl cehaletten?" diye sordum.

Anlatmaya başladı:

"Efendim dedi, fabrika gördüğün yerde mahalle içinde kurulacak.

Plan yaptık. Plana göre fabrika şu hudut içine sığacaktır, dediler.

Fabrikanın mütemmimi olarak başka binalar da bulunacak. O binaları da yaptık. Mühendisler her tarafını ölçtüler, biçtiler, ona göre iki taraflı inşaat yapıyoruz. İnşaat bittikten sonra, fabrika buraya sığmıyor, dediler. Yıkma mecbur olduk. Tekrar yaptık. Birçok şey için iki kat masraf ettik. Bunun cehaletten başka bir manası var mı?"

Stalin'in bunları söylerken kimseyi kötülemek maksadını takip ettiği farz olunamaz. Böyle büyük işlerin tam isabetle yapılabilmesi için lazım olan tercübe zaruri olarak geçiriliyor. İşin başında insan bir tecrübe devrinden geçiyor. Bana bunu söylemek istiyordu.

Stalin ile görüşürken, merak ettiğim bir hususu sordum. Rusya'ya giderken benim merak ettiğim şeylerden birisi, planı nasıl tatbik ediyorlar ve planın parasını nasıl buluyorlar? Bunu öğrenmek istiyordum. Stalin'e parayı nereden bulduklarını sordum.

"Ne parası, nasıl para" dedi.

"Plan için. 5 senelik bir plan yapıyorsunuz. Bunun mali kaynağı nereden sağlanıyor" dedim.

Rusların o devirde dış âlemden istikrazlar bile yaptıklarını biliyordum. Fakat sırf dış istikrazla bir planın yürütüleceğine ihtimal vermiyordum. Stalin dedi ki:

"Canım bu da bir mesele mi? Varidat bulmak bir mesele değildir. Herhangi bir ihtiyaç maddesine bir kapik zam yapacak olsan, bizde milyarlar toplanır."

Stalin bunları söylemekle bana, istifade edecek bir şey vermemişti. Ama, "Ben seni plan dairesi ile görüştüreyim" dedi.

"Parayı Nereden Buluyorsunuz?"

Bir gün plan dairesine götürdüler. Dairenin başında o zaman ileri gelen ihtilalcilerden birisi vardı. İsmi hatırlayamıyorum. Sonra suikaste uğradı. Adamla görüşüyoruz. Bana rubleden bahsediyor, sarf ediyoruz, diyordu. Ona da sordum:

"Parayı nereden buluyorsunuz?"

O anlatırken, işte şu kadar ruble sarf edeceğiz, falan işin mali tarafı bu kadar rubledir, gibi laflar ediyordu. "Nedir bu ruble" dedim.

Yüzüme baktı, cebinden bir altın ruble çıkardı, "Budur" dedi.

Anladım, bana, altın değeri ile rubleyi göstermek istiyor. Fakat benim, rubleyi nereden buluyorsunuz sualimi cevaplandıramadı. Bir plana karar verip tatbik edecekleri zaman parasını nasıl bulduklarına dair bizim bildiklerimizden daha fazla bir usul ve kaynak

gösteremediklerini anladım. Yani bildiğimiz gibi bir planı tatbik etmek için parayı kendimiz bulacağız, yetmeyen kısmı için dışarıdan döviz alacağız. Ya mahsulümüzün satışından döviz temin edeceğiz veya istikraz yapılacak. Başka bir tılsım olmadığı kanaatini edinmiş oldum. Rusya'ya gittiğim zaman, gerek biz, gerek Ruslar Cemiyeti Akvam'a girmemiştik. Münasebetlerimizde bu meseleye temas edildikçe Ruslar, Cemiyeti Akvam'a beraber girelim diye ısrar ediyorlardı ve bir

neticeye varamadan mesele muallakta (sürüncemede) duruyordu. Seyahat esnasında bu meseleyi de halletmek niyetindeydim. Sanıyorum tiyatrodaki bulunduğumuz gün, Cemiyeti Akvam işini gördüm. Litvinof ile bir köşeye çekildim. "Cemiyeti Akvam meselesini ne yapacaksınız" diye sordum. Beraber girelim, dedi. Halbuki biz bir an evvel Cemiyeti Akvam'a girmek lazım olduğunu, bunun dışında kalmanın mahzurlarını fark eder hale gelmiştik. Litvinof'a, "Biz Cemiyeti Akvam'a gireceğiz" dedim. Açıkta bir karar olarak söyledim. Litvinof eski görüşlerinde kararlı görünüyordu. Kendisine dedim ki:

"Siz Cemiyeti Akvam'a girmemek için takip ettiğiniz istikameti bırakmak karardasınız. Gireceksiniz. Ben bunu görüyorum. Beraber girelim demekle bu mesele halledilmiş olmuyor. Ne vakit, hangi şartlarla gireceğinizi bilmiyorum ve biz bekleyecek vaziyette değiliz. Biz evvel girmişiz veya siz girmişsiniz. Bunun ehemmiyeti yoktur. Cemiyeti Akvam'a gireceğimizi size söylemek istiyorum." Bu karşılıklı konuşmada en nihayet, söz bende kaldı. Ve Litvinof'un itirazını durdurmakla, Rus Hariciye Nazırı ile Cemiyeti Akvam münakaşasını halletmiş olduğumuz kanaati ile ayrılmış oldum.

Leningrad'a Gittik

Rusya seyahatimizin programına göre Leningrad'ı da ziyaret edecektik. Leningrad'a gidip gelmem iki gün sürmüştür. Trenle gittik. Bana Leningrad'da çar saraylarını gezdirdiler. Çar II. Nikola'nın evine götürdüler. Olduğu gibi muhafaza ediyorlardı. Çariçe Katerina'nın sarayını da bu arada gördüm. Temiz döşenmiş ve özel bir zevk gösteren bir saraydı. Onun içini teklifsiz bir surette gezdik. Çar saraylarını gezerken, çarların, padişahların, yani imparatorların takip ettikleri politika dışında, yeni nesillerin dostluk politikası içinde yaşadıklarını söyleyerek, bir dostluk havası yaratıyorduk.

Bizimle İhtilafa Girmek İstemiyorlardı

Moskova'da olduğu gibi Leningrad'da da beni entelektüel çevrelerle ve bahusus (özellikle) profesörlerle temas ettirdiler. Onları bize yakın bir sıcaklık halinde gördüm. Bütün konuşmalarımızdan Rus

entelektüelinin, Almanya ve Garbi Avrupa ile olan münasebetlerle ve Sovyet Rusya aleyhindeki tertiplerle meşgul oldukları kanaatini edindim.

Leningrad'dan Moskova'ya döndük ve seyahat programını tamamlayarak Rusya'dan ayrıldık. Cemiyeti Akvam meselesini halletmiştim. Rusya'nın Balkan Paktı üzerindeki tereddütlerini izale ettim (giderdim). 8 milyonluk bir istikraz yaptım. Alacağımız bu paranın kullanılması için plan meselesi kalıyordu. Plan nasıl yapılır, biz bunu nasıl yapacağız, bize bir mütehassıs (uzman) heyet gönderebilecekler mi, bunları konuştum. Onun vaadini aldım. Bir mütehassıs heyetle Ankara'da plan yapmamız için karar verdik. Kendi görüşüme göre Sovyet Rusya'nın bizimle münasebetlerinin nasıl inkişaf edeceği ve nasıl bir politika takip edecekleri hakkında bir fikir edinmeye çalıştım. Bundan sonra ne olacak? Benim vardığım kanaat şu idi: Sovyet Rusya kendi kalkınması ile meşguldür. Bu müddet esnasında, dış politika olarak bütün dikkati, Almanya ve Batı Avrupa üzerinde toplanmıştır. Bunların Sovyet Rusya aleyhine yapacakları tertiplerden kuşkulu bulunmaktadır. Bu sebeple şimdilik garp hudutları ile meşguldür. Başka yerlerde, özellikle bizimle olan münasebetlerinde yeni bir ihtilafa girmek arzusunda değillerdir. Bizimle iyi münasebet politikası takip etmek kararındadırlar. Bütün melekeleriyle yalnız garp hudutları ile meşguldürler. Garp hudutlarından gelecek bir tehlikede, biz Sovyet Rusya'ya bir tehlike olacak manzarasını gösterirsek garp hudutları ihtilafından evvel onu halletmek isterler. Garp hudutları yüzünden çıkacak herhangi bir ihtilaftan evvel onu halletmek isterler. Böyle bir itimat buhranı araya girmezse münasebetlerimiz, sulh, garp hududunda bozuluncaya kadar devam eder. O zaman tahmin etmiştim ki, 1932 şartları içinde garp hududunda Sovyet Rusya'nın münasebetlerinin bozulması, yani Sovyet Rusya'nın garp hudutları meselesini halletmeye muvaffak olması, 25 seneden evvel düşünülebilecek bir mesele değildir. Bütün garp hudutları parça parça olmuş. Hiçbirinden vazgeçmemişler. Letonya, Estonya, Litvanya ve Polonya'da olan parçalanmaları hazmetmemişler ve bunların hiçbirinden vazgeçmemişler. Kendilerini ihtilal zamanında gadre uğramış addediyorlar. Bunları kurtarmak emelleridir. Buna ne vakit güçleri yeter, ne vakit yapabilirler? Kolay bir mesele değildir. Benim gördüğüme göre Sovyet Rusya, 25

seneden evvel bu hale gelemmez. Biz bu müddet esnasında Sovyet Rusya için erken bir tehlike haline girmemeliyiz. Böyle bir kanaatle geldim.

Tahminimde Aldandım

Ankara'ya geldiğim zaman parti grubunda Rusya seyahatimin neticesini bu tarzda hulasa ettim. Sovyet Rusya ile emniyet, sarsılmaz samimi bir dostluk politikasını takip etmekle mümkün olacaktır, dedim. Tabii sonra bu tahminde aldandığımı gördüm. Tahminimde aldandığım yer, sadece Almanya'da Hitler'in çıkıp büsbütün başka şartların meydana gelmesidir. Yani 25 sene sonra olacak hadiseler 8 sene evvel olmuştur. Sovyet Rusya ziyaretim, iyi bir aydınlanma, karşılıklı itimadın kuvvetlenmesi ve bizim Sovyet Rusya şartlarını yakından görmemiz bakımından olumlu geçmiş sayılır.

Stalin'e Koyduğum Teşhis

Moskova'da resmi ziyaret programına dahil olarak Kızıl Meydan'da bulundum ve Lenin'in mezarını ziyaret ettim. Dikkatimi celbetti, biz meydanda duruyoruz, arkamızda askerler var. Alarm halinde bekliyorlar. Büyük emniyet tertipleri içinde bulunuyoruz. Rus idarecileri beraber bulundukları her yerde özel, askeri ve sivil, geniş ölçüde emniyet tertipleri almak itiyatındaydılar. Stalin dahil bütün Rus idarecileri orada. Vorosilof da orada. Mülakatlarda Vorosilof daima bulunuyordu. Ne münasebetle olduğunu bilmiyordum bir askeri geçit resmi seyrettim. Askerin hepsi iyi kıyafette, disiplinli ve Rus geçit resmi usulleri içinde çok muntazamdı. Ben Stalin'e daha evvel Moskova'da gördüğüm askeri kıtaların intizamını tasavvur ettiğim ölçüde bulduğumdan ve bir yabancıya yaptıkları tesir itibarıyla mükemmel olduklarından bahsetmiştim. O da bana, asıl bunu geçit resminde görürsün, demişti. Geçit resminden sonra, nasıl bulduğumu sordu. Tabii kendisine çok iyi bir halde bulduğumu, üzerimde mükemmel bir ordu tesiri yaptığını söyledim ve kendisini temin ettim. Memnun oldu.

Rusya seyahatim esnasında Stalin ile yaptığım temaları anlattım. Seyahatin devamınca Stalin'e bir teşhis koymaya çalıştım. Adamın kuvveti nereden geliyor, bunu anlamaya hususi bir dikkat sarf ettim. Ruslarla beraber çalışmak için, Rus cemiyetine hâkim olmak için tecrübesi çok. Onu gördüm. Bir defa son derece çalışkan bir lider. Bütün arkadaşlarına yetiştirmeye, onları tamamlamaya çalışıyor. Yine son derece dikkatli. Bir Rus milliyetçisinin ideal olarak gönlünde yatan ne gibi arzuları varsa, bunların hepsini çok iyi bilen ve tahakkuk ettirilmesi için bir Rus milliyetçisinden daha çok düşünen bir insan intibasını veriyor. Yani bir Rus milliyetçisi olarak düşünülecek ne gibi meseleler varsa, hepsine sahip çıkmıştır. Oradayken bana, büyük bir harp için hazırlandıklarını söylüyorlardı. Garbi Avrupa ile tekrar büyük bir harp olacak kanaatindeydiler. Brestlitovsk Muahedesi ile kaybettiklerini tekrar almak için hazırlanıyorlardı. Tabii Kafkas hudutları da onlar için önemliydi. Fakat Stalin, önce garpla olan münasebetlerini halletmek kararında imiş ve bu sebeple silah fabrikası olarak o zaman ne yapıyorsa, hepsi Stalin'in isteği üzerine Urallar'ın arkasında yapılmış. Rusya seyahatimin hikâyesi burada bitiyor. Tam bir dostluk gördük, çok iyi dostluk gördük ve birbirimize tam itimat veren bir hava içinde ayrıldık.

Mareşal Voroşilof'un Türkiye'yi Ziyareti

Ertesi sene, 1933'te benim ziyaretimi iade etmek üzere Voroşilof başkanlığında bir Rus heyeti Türkiye'ye geldi. Bu ziyaret cumhuriyetin 10. yılına tesadüf ettirildi. Hakikaten onuncu yıl bayramımızın neşesine, Sovyet Rusya heyetinin iştiraki ayrı bir neşe katmış oldu. Daha evvel, Milli Mücadele esnasında Frunze isminde büyük bir Rus generali de Türkiye'ye gelmişti. Bize çok dost tanınıyordu. General Frunze, gerek ordu başındaki hizmeti ve gerek siyaset alanındaki mevkii ve tesiri itibarıyla Sovyet Rusya'nın çok önemli temsilcilerinden sayılıyordu. Ben cephedeydim, kendisi ile görüşemedim. Fakat onun iyi tesirlerinden daima bahsedildiğini işitmişimdir. Bu defa Mareşal Voroşilof'un Türkiye'yi ziyareti, kendisini yakından tanımamıza vesile vermiştir. Büyük bir devlet adamı olarak onunla, Sovyet Rusya ile Türkiye'nin münasebetlerini ilgilendiren her

meseleyi ve bu münasebetlerin âtisini uzun boylu konuşmuşuzdur. Karahan da Voroşilof heyeti ile beraber bulunuyordu. Burada, bizim evimizde beraber toplantılar yaptık. Voroşilof ile orduevinde de beraber bulundum. Bizim ordu içindeki münasebetlerimizi gördü. Cumhuriyet Bayramı merasiminde bulundu. Voroşilof'u sonra İzmir'e gönderdik. Orada serbestçe gezdi. İzmir'de büyük bir caddeyi "Voroşilof Caddesi" olarak adlandırdık. Voroşilof İstanbul'u da ziyaret etti. 1933'te Voroşilof'un Türkiye'yi ziyareti ile iki memleket arasındaki itimat havası kuvvetlendi ve münasebetler daha sağlam bir zemine oturdu.

C'in

Kültür Hizmeti

Atatürk

- c Atatürk'ün Yazdığı Yurttaşlık Bilgileri
Bülent Tanör
- c Kurtuluş (Türkiye 1918-1923)
- c Kuruluş (Türkiye 1920 Sonraları)
Prof. Dr. Sina Akşin
- c Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi I
- c Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi II
Prof. Dr. Macit Gökberk
- c Aydınlanma Felsefesi, Devrimler ve Atatürk
Yunus Nadi
- c Türkiye'yi Sokakta Bulmadık
Falih Rıfkı Atay
- c Baş Veren İnkılapçı (Ali Suavi)
Bâki Öz
- c Kurtuluş Savaşı'nda Alevi-Bektaşiler
Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya
- c Devrim Hareketleri İçinde Atatürkçülük
Sabahattin Selek
- c Milli Mücadele (Büyük Taarruz'dan İzmir'e)
İsmail Arar
- c Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı
Prof. Dr. Niyazi Berkes

- c 200 Yıldır Neden Bocalıyoruz I
- c 200 Yıldır Neden Bocalıyoruz II
Ceyhun Atuf Kansu
- c Devrimcinin Takvimi
Paul Dumont-François Georgeon
- c Bir İmparatorluğun Ölümü (1908-1923)
Ali Fuat Cebesoy
- c Sınıf Arkadaşım Atatürk I
- c Sınıf Arkadaşım Atatürk II
Abdi İpekçi
- c İnönü Atatürk'ü Anlatıyor
Paul Dumont
- c Atatürk'ün Yazdığı Tarih: Söylev
Kılıç Ali
- c İstiklâl Mahkemesi Hatıraları
Prof. Dr. Niyazi Berkes
- c Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler I
- c Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler II
S. İ. Aralov
- c Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları I
- c Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları II
Sabahattin Selek
- c İsmet İnönü'nün Hatıraları
Nurer Uğurlu
- c Atatürk'ün Yazdığı Geometri Kılavuzu
George Duhamel
- c Yeni Türkiye Bir Batı Devleti
Bülent Tanör
- c Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları
Prof. Dr. Suna Kili
- c Atatürk Devrimi-Bir Çağdaşlaşma Modeli
Falih Rıfkı Atay
- c Atatürk'ün Bana Anlattıkları
Reşit Ülker
- c Atatürk'ün Bursa Nutku
Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya
- c İslamcılık Cereyanı - I

- c İslamcılık Cereyanı - II
- c İslamcılık Cereyanı - III
M. Şakir Ülkütaşır
- c Atatürk ve Harf Devrimi
Kılıç Ali
- c Atatürk'ün Hususiyetleri
Mustafa Kemal
- c Anafartalar Hatıraları
Ecvet Güresin
- c 31 Mart İsyanı
Doğan Avcıoğlu
- c 31 Mart'ta Yabancı Parmağı
Metin Toker
- c Şeyh Sait ve İsyanı
Süleyman Edip Balkır
- c Eski Bir Öğretmenin Anıları
Yunus Nadi
- c Birinci Büyük Millet Meclisi
Kemal Sülker
- c Dünyada ve Türkiye'de İşçi Sınıfının Doğuşu
Prof. Dr. Neda Armaner
- c İslam Dininden Ayrılan Cereyanlar: Nurculuk
Fazıl Hüsnü Dağlarca
- c Destanlarda Atatürk, 19 Mayıs
Destanı
Yunus Nadi
- c Mustafa Kemal Paşa Samsun'da
İsmet Zeki Eyuboğlu
- c İrticanın Ayak Sesleri
Nuri Conker
- c Zâbit ve Kumandan
Mustafa Kemal
- c Zâbit ve Kumandan ile Hasbihal
İsmet Zeki Eyuboğlu
- c İslam Dininden Ayrılan Cereyanlar: Nakşibendilik
Ord. Prof. Dr. Yusuf Hikmet Bayur
- c Ermeni Meselesi-I

- c Ermeni Meselesi-II
Talât Paşa
- c Hatıralar
Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya
- c Hürriyet'in İlanı
İsmet İnönü
- c Lozan Antlaşması-I
- c Lozan Antlaşması-II
Sami N. Özerdim
- c Yazı Devriminin Öyküsü
Nurer Uğurlu
- c Atatürk'ün Askerlikle İlgili Kitapları
- c Atatürk'ün Askerlikle İlgili Çeviri Kitapları
Halide Edip Adıvar
- c Türkün Ateşle İmtihanı-I
- c Türkün Ateşle İmtihanı-II
- c Türkün Ateşle İmtihanı-III
Prof. Dr. Muammer Aksoy
- c Atatürk ve Tam Bağımsızlık
Prof. Dr. Şerafettin Turan
- c Atatürk ve Ulusal Dil
Johannes Glasneck
- c Kemal Atatürk ve Çağdaş Türkiye I
- c Kemal Atatürk ve Çağdaş Türkiye II
- c Kemal Atatürk ve Çağdaş Türkiye III